

Михайло КУЧИНКО
Зоряна КУЧИНКО

ДАВНІ
ТА СЕРЕДНЬОВІЧНІ
СКАРБИ ВОЛИНИ

VOVA 3110
FISHER
FREE

Михайло КУЧИНКО
Зоряна КУЧИНКО

ДАВНІ
ТА СЕРЕДНЬОВІЧНІ
СКАРБИ ВОДИНИ

ЛҮЦЬК - 2007

УДК 930.26(477.82)
ББК 63.4(4Укр-4Вол)4
К 95

Звичай ховати коштовності в потаємних схронах чи закопувати в землю існує здавна. Але чи багато людей знає, як і де вони були знайдені? Про реальні скарби Волині, від кам'яного віку до пізнього середньовіччя, їх значення для науки і мистецтва в доступній формі розповідається в цій книзі. Читач ніби сам бере участь у пошуках скарбів, разом з авторами здійснюючи захоплюючу подорож крізь віки і тисячоліття. У книзі всебічно охарактеризовано розмаїття скарбових комплексів, здійснено типологічну і хронологічну класифікацію знахідок, які входили до їх складу.

В ній порушуються проблеми охорони скарбових цінностей, подається найважливіша література про нумізматику. Акцентується увага на втрачених для України численних скарбах у зв'язку з протизаконним вивезенням їх за кордон, особливо у великій кількості – в Росію.

Це перше і поки що єдине видання про скарби Волинської землі.

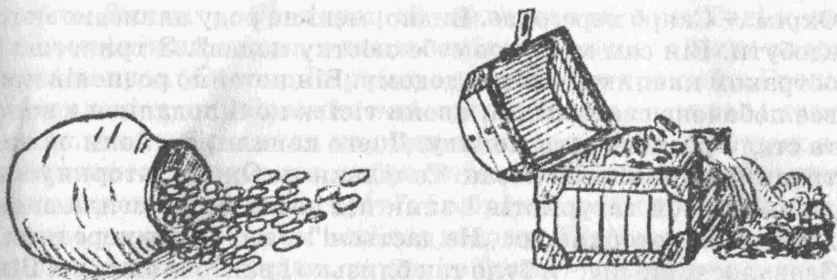
Книга розрахована на учнів, студентів, вчителів, науковців, краєзнавців і взагалі всіх, хто цікавиться скарбами, історією їх пошуків і знахідок.

Рецензенти: **Г. В. Охріменко**, кандидат історичних наук, доцент кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету імені Лесі Українки;

Я. М. Шабала, кандидат історичних наук, доцент кафедри давньої та нової історії України Волинського державного університету імені Лесі Українки.

ISBN 978-966-361-137-2

© Кучинко М., 2007,
© Кучинко З., 2007.

У ГОНИТВІ ЗА ПРИМАРАМИ (Замість передмови)

Мабуть, немає такої людини, котра би не чула або не читала про коштовні скарби, заховані чи то в землі, чи то в підземлях старовинних замків, а чи в глибині печер. Вони були заховані різними людьми й за різних обставин і лише чекають на щасливця й розумника, який би їх знайшов. Про скарби повідомляють легенди та старовинні документи, про клади коштовних речей чи золотих монет розповідають і окремі письменники. Ось, наприклад, як писав про скарби легендарного піратського капітана Кідда у відомому оповіданні „Золотий жук” американський письменник XIX ст. Едгар Аллан По: „Є багато глухих оповідей про скарби, закопані Кіддом і його спільниками десь на Атлантичному узбережжі. В основі цих оповідей, звичайно ж, лежать факти. Оповіді живуть з давніх часів і не втрачають своєї живучості, а це означає, що жоден скарб досі не знайдений. В них ідеться лише про пошуки скарбів, про знахідки в них нема жодного слова. Якби скарб був виявлений, розмови про нього затихли б”¹

Майже всі скарби овіяні легендами, нерідко з містичним забарвленням, як, наприклад, в оповіданні відомого українського вченого і письменника Миколи Костомарова „Дитяча могила”.² Якось осіннього вечора – говориться в ньому – бідний сільський чередник Охрім, женучи в село худобу повз могилу, раптом почув глухий звук, неначе віддалений гуркіт грому, і,

зиркнувши на вершину кургану, побачив, як звідти виходить тонкий вогняний струмінь. Він витягався в повітрі, наче стріла, і, вигинаючись, знов опускався в землю. „Скарб! – сказав Охрім. – Скарб перегорає. Видно, мені на роду написано його здобути. Він сам мені про себе звістку подав”. З тривогою і острахом квапився пастух додому. Він негайно розповів про все побачене своїй жінці, і вони тієї ж ночі подалися в поле та стали розкопувати могилу. Довго копали, аж поки не натрапили на залізний казан. Та тільки-но Охрім доторкнувся до нього, той загуркотів і зник під землею, а могила знов виглядала неторканою. „Не дається!” – вигукнув чередник. Здавалося, що щастя було так близько і раптово зникло. Він уже готовий був змиритися з поразкою, але його недолуга дружина наступного дня побігла до сусідки Кулини, яку вважала відьмою, геть усе розповіла їй про скарб і просила допомоги. Одначе хитра жінка, яка довідалась про скарб, і не думала допомагати Охрیمісі й вирішила заволодіти багатством сама. „Чула я, – сказала вона своєму чоловікові Пархімові, – од старих людей, що скарби не даються нам за гріхи наші. Ось ми візьмемо з собою свою Оксану, їй всього дев’ять літ, вона ще не встигла нагрішити. Як докопаємось до казана, то й примусимо її вибрати звідти все, що там є”. Настала ніч, і чоловік, жінка та їхня дочка приїхали возом до могили. Почали копати. Через якийсь час лопати стукнули об метал. „Скарб!” – вигукнули вони разом. Викинувши похапцем землю з ями, батько взяв дитину і посадив коло казана: „Бери на своє щастя!” – схвильовано вигукнув він. Дівчина легко відкрила покришку казана. Він був вщерть заповнений срібними грішми. „Твоє щастя! Твоє щастя! – повторювали обоє. – Вибирай та нам подавай”.

Мати квапливо вистригнула з ями, розстелила на возі рядно. Дівчинка жменями подавала гроші батькові, а батько – матері. Незабаром вони наклали піввоза грошей. Казан виявився дуже глибоким, і дитина, нагинаючись, не могла вже досягнути грошей. Тоді батько посадив її в казан. Та ледве дівчинка простягла з казана рученята, повні монет, покришка миттєво зачинилася, і казан з гуркотом провалився під землю, котра враз почала осипатися.

Жалібний крик дитини лунав з-під землі: „Ой, тату! Ой, мамо! Ой, тату! Ой, мамо!” Батько, мов божевільний, вистригнув з ями, а вслід за ним запалася земля, і могила знову стояла, наче неторкана. У відчаї мати перекинула гроші з воза на

землю: „Сатана! Диявол! Візьми свої прокляті гроші! Віддай мені дочку!” – голосила вона. А глибоко з-під землі лунало: „Ой, мамо! Ой, тату!” Жалібний крик дитини краєв батькам серце. Диявол не брав грошей і не вертав дитини. Тоді мати, збожеволівши з горя, з диким сміхом кинулася бігти полем невідь-куди. Погляд Пархіма впав на купу грошей: „Гроші! Прокляті гроші! Сатанинські гроші! Продав я за вас і душу свою. Але... більше як на півкопи лиха не буде... Буду ж я з вами жити-проживати, добра світового уживати, поки чорти за вас у смолу не потягнуть”. І зібрав Пархім гроші, поклав на віз, накрив рядном і поїхав додому. Під’їхав до хати, але щойно відкинув рядно, то так і обімлів – перед ним лежали не гроші, а трухляві кістки...

Кінець цієї історії був дуже сумний. Чоловік у розпачі повісився, а божевільна дружина втопилася. Ніхто більше не наважувався шукати в могилі скарбу, знаючи, що там його нема, а це тільки нечиста сила заманює людей на загибель душі й тіла. Так трагічно завершилося намагання здобути скарб і таким способом легко розбагатіти.

В існування скарбів люди вірили твердо, як і в те, що здобути їх можна лише за певних умов. Моторошна картина з продажем душі дияволу в обмін на скарб потрібна була для того, щоб виправдати надто простий спосіб стати багатцем, щоб не виникала думка, буцімто знахідка скарбу – справа легка. Як цілком слушно зауважував у книзі „Скарби знайдені і не знайдені” відомий український історик і археолог Михайло Брайчевський, у скарбі приваблює легкість, з якою можна із злиднів перескочити до багатства.³ Викопав скриню з грішми – і живи собі, немов у Бога за пазухою. Затрачене зусилля на копання не йде в жодне порівняння з винагородою. Звідси – розрив між витратами і набутком має бути чимось компенсований. Такою компенсацією і є угода з нечистою силою. Це – типовий фольклор, замішаний на надприродному.

Інша інтерпретація сюжету скарбошукацтва – доклядання конкретних зусиль людиною. Так, герой, згаданого вже оповідання Едгара По, талановитий інтелектуал Вільям Легран досягає своєї мети цілком природним шляхом. Щоправда, і тут не обійшлося без химерного романтизму з присмаком легкої містики: золотистого кольору незвично важкий жук, схожий на людський череп, справжній череп, прибитий цвяхом до дерева, який є дороговказом до скарбу, ну, і випадково знайдений шматок пергаменту із зашиф-

рованою криптограмою про місцезнаходження скарбу. Тут герой оповідання звертається не до надприродних сил, а до пошуків ключа, за допомогою якого йому врешті-решт і вдалося розшифрувати закодований знаменитим піратом Кіддом документ. Легран, як людина великого розуму, із загадкою справився блискуче, навіть геніально, а геніальність, як відомо, заслуговує на винагороду. В цьому випадку скарб став винагородою за інтелектуальну працю, заодно дуже збагативши Леграна. У такій інтерпретації скарбошукацтво не пов'язане із жахами, закони життєвої логіки не порушені. Все виглядає абсолютно природним.

Варто зауважити, що оскільки пошуки скарбів так чи інакше пов'язані з легендами, з цим не можна не рахуватися. Відомо ж бо, що будь-яка легенда, навіть на перший погляд найнеймовірніша, завжди має під собою бодай якусь основу, адже ніщо не виникає з нічого. Ідея скарбошукацтва існувала завжди, а подекуди залишається популярною серед певних кіл загалу й досі, особливо серед сільських жителів. Проводячи впродовж багатьох років археологічні розвідки практично у всіх районах Волині з метою відкриття нових пам'яток, одному із авторів цієї книги неодноразово доводилося чути від старих людей оповіді про зариті в землю татарами, турками, литовцями великі скарби золотих і срібних монет у бочках чи сундуках. Скарби начебто й досі лежать у криївках і чекають лише, коли хтось візьме їх собі – такий лейтмотив цих оповідей.

Це, звичайно ж, типовий фольклор, та повторимось, у подібних переказах завжди є щось від справжньої історії, адже впродовж віків багато ворогів зазіхало на нашу землю і, мабуть, немає такого села, яке б не зазнало неприятельських нападів. Не заперечуючи наявності в таких оповідях зерна історичної правди, варто, разом з тим, пам'ятати, що кожна легенда несе в собі й чималий заряд поетичної вигадки. І це природно, адже минавшина в уяві людей часто поетизується. Це ж бо усна народна творчість, фольклор.

І на Волині чи не в кожному другому-третьому селі існує своя легенда про заховані кимось коштовності. Одну з них довелося почути від старожила села Городище Друге Луцького району Волинської області Михальського Юхима Мироновича, 1905 року народження. А починалося все з того, що якось погожого літнього ранку 1976 року, коли один з авторів цих рядків сидів із вудочкою на березі тихоплинної

річки Полонки, до нього підсів старий, який пас тут корову. Дідусь виявився балакучим і геть перелякав усю рибу, хоча правду кажучи, „кльов” і так був не дуже...

Привітались і познайомилися. Запалили і, смачно затягнувшись цигарковим димом, розговорилися. Користуючись нагодою, автор, за звичаєм всіх археологів, запитав свого співрозмовника, що він знає про пагорб трикутної форми, який височіє над болотистою долиною неподалік від річки.

„О – це не просто горб. На цьому місці колись, дуже давно, стояв город. Коли він виник, цього ніхто не знає, але кажуть, що город старіший навіть за Луцьк. А ще старі люди розповідали, що він був дуже багатий і гарний. Були тут високі будинки, майстерні, а в центрі стояв палац. А ось як називався той город – ніхто не пам’ятає”.

„А де ж подівся такий великий і, як кажете, славний город, що з ним сталося?” – запитав автор із прихованою недовірою. Оповідач неквапливо затягнувся цигаркою, повільно випустив дим: „Татари його спалили. Величезне військо оточило город, і цар татарський наказав городянам здатися без бою. Городяни відмовилися відчинити ворота, але князь, який правив у городі, розумів, що встояти перед страшною силою ворога не вдасться. Настав вечір. Всю ніч мешканці міста не спали, готуючись до смертельного бою. Не бажаючи віддати своє майно ворогам, вони поспіхом закопували його в землю. Найцінніше – золото і срібло – заховали в глибоких підвалах княжого двірця. А з першими променями сонця захисники стали на валах із мечами, списами і луками. Розпочався страшний бій, який тривав до заходу сонця. Закінчився він аж тоді, коли загинув останній воїн. Розлючені татари підпалили город з усіх боків. Згоріли хати і господарські будівлі, згорів палац. Геть усе пішло з димом. Жінок і дітей вороги забрали в полон. А від города залишились самі руїни, вугілля та попіл. На проклятому місці ніхто не хотів селитися, бо тут з-під землі ногами чути було стогін і плач убієнних. Так пусткою й досі стоїть цей сумний горб. І валів, якими було обнесене місто, майже не видно. А скарб ніхто не може викопати, бо він зачарований і його стережуть духи княжих воїнів”. Закінчив дідусь і підвівся. Оповідь місцевого старожила дуже зацікавила автора, але повідомлення про скарб він сприйняв з певною недовірою, вважаючи її красивою легендою. І, як з’ясувалося пізніше, помилився. Але про це – згодом...

Чемно подякувавши старому, автор цих рядків піднявся на пагорб. Обміряв його кроками і зібрав на поверхні фрагменти глиняних горщиків, які датував X–XI століттями. Цим було виконано основне правило археолога – будь-яку усну інформацію місцевих мешканців невідмінно перевіряти. До речі, в таких випадках йдеться не про недовіру до розповідей місцевих людей, адже цим їх можна незаслужено образити. А робиться це виключно в інтересах науки. Таким чином, факти з розповідей узгоджуються з конкретними археологічними матеріалами, завдяки яким можна визначити час існування давнього поселення та етнічну належність його мешканців. У такому разі легенда або підтверджується, або заперечується. Останнє теж іде на користь істині. В будь-якому випадку – історія залишається у вигащі.

Отже, пошуки скарбів можуть викликати інтерес до старожитностей, до минулого свого регіону, свого народу, а в кінцевому результаті розвивають не лише світогляд, а й гордість людини за свою Вітчизну. Ось такі пошуки можна лише вітати. Проте, на превеликий жаль, останнім часом з'явилося чимало скарбошукачів, яких тепер прийнято називати „чорними археологами”. Це або скарбошукач-одинак, який на перше місце ставить свої приватні інтереси, або декілька таких одиумців, які, просто кажучи, є злочинними групами.

На жаль, зараз кількість таких скарбошукачів зростає. У пошуках скарбів з метою наживи вони безжалісно знищують історичні й культурні пам'ятки. Як стало відомо, ось і зовсім недавно, неподалік райцентру Любомль Волинської області невідомі копачі під покровом ночі розрили два давньоруських кургани. На місці „розкопок” залишився побитий гончарний посуд, залізні вістря стріл та уламки леза меча. Як з'ясувалося, на могильнику „господарювали” гості з Півдня, які приїхали вантажівкою з Херсона для закупівлі в селян картоплі. Закупівлею вони займалися вдень, а ночами за допомогою металодетекторів шукали скарби, в тому числі зброю та військову амуніцію. Нелегальні скарбошукачі, на думку місцевих краєзнавців, натрапили на скарб, заритий у кургані, під яким був похований руський воїн. Поспішаючи, вони викинули фрагменти давньоруських горщиків, уламки зброї, не помітили наконечників стріл, пряжку і мідні частини обладунку воїна.

У зв'язку з цим скарбом (якщо насправді це був скарб) виникають певні думки чи міркування, які хотілося б висловити. Як гадають деякі історики, очевидно, давні люди вважа-

ли старі кургани надійним місцем для зберігання коштовностей. Можливо, розрахунок був такий, що нікому не прийде в голову порушувати спокій померлих, і тому скарб не буде знайдений. Народні легенди нерідко пов'язують виявлення кладів із могилами, але, мабуть, це є не стільки результатом частих знахідок у курганах власне скарбів, скільки тим, що відкривачі нерідко вважали скарбом коштовні речі, які насправді становили поховальний інвентар. При оранці чи при грабінницьких розкопках, як у даному випадку, до рук населення потрапляли речі, які й могли дати привід для створення легенд про скарби, зариті в стародавніх курганах.

Як би там не було, але цінні давньоруські пам'ятки історії та культури, на жаль, по-варварськи знищуються і безповоротно гинуть для науки. До речі, шукачі скарбів уже дісталися й волинських озер. Влітку 2006 року з озера Люцимер вони „виловили” 120-кілограмове бронзове погруддя Сталіна, яке за часів Микити Хрущова місцеві селяни скинули в ополонку. Варто зауважити, що такі скарбошукачі граються з вогнем... Вони порушують закони, а це тягне за собою кримінальну відповідальність. Отож, любителям легкої наживи слід про це пам'ятати.

Завершуючи передмову до книги, варто сказати, що хоча, спираючись на різні оповіді, мало кому вдавалося знайти омріяний скарб, але, тим не менше, час від часу скарби попадали до рук людей. Траплялися вони переважно випадково, під час різноманітних земляних робіт, наприклад, при копанні криниць, ритті траншей, погребів, корчунанні дерев і, значно рідше, під час археологічних розкопок.

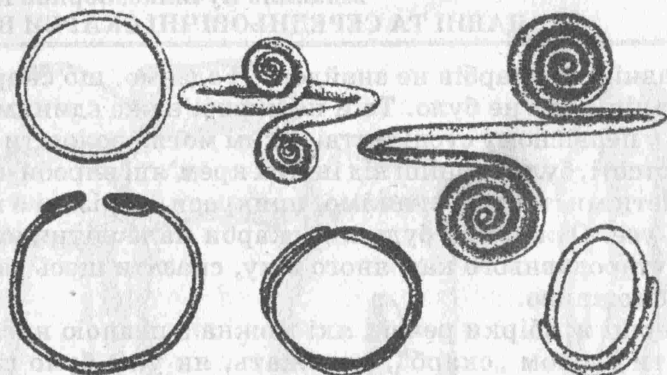
Нижче ми розглянемо і, наскільки дозволять обставини, охарактеризуємо давні та середньовічні скарби, виявлені на терені історичної Волині, в межах сучасних Волинської та Рівненської, а також північних районів Львівської, Тернопільської і Хмельницької областей України.

І насамкінець хочеться сказати, що ідея написання науково-популярної книги про скарби Волині виникла передусім у зв'язку з відсутністю такої, хоча регіон і багатий на різночасові клади. А тим часом студенти Волинського державного університету і вчителі історії на лекціях і в приватних розмовах не одноразово зверталися до нас з проханням написати і опублікувати таку книгу. При цьому освітяни висловлювали побажання, щоб опис волинських скарбів пов'язувався з курсом „Археологія України”, який вивчається студентами

історичного факультету. Це нас зацікавило, і ми почали шукати необхідні джерела, причому виникла думка включити до категорії скарбів і доволі рідкісні колекції кам'яних виробів. При пошуках спеціальної літератури ми ще раз переконалися у правильності свого рішення написати працю про волинські скарби. З'ясувалося, що книги, в яких характеризуються скарби окремих регіонів України, вже існують. Деякі з них були написані ще наприкінці ХІХ і в перших десятиліттях ХХ століть. Це – праця М. Біляшівського про монетні скарби Київщини⁴, В. Гошкевича – про скарби Херсонщини⁵ та В. Данилевича – присвячена монетнимкладам Катеринославщини (тепер Дніпропетровщини)⁶. Подібні книги викликають особливий інтерес у краєзнавців. Безперечно, це стосується і волинян, які хочуть вивчати свій край. Щоправда, варто зауважити, що й про скарби Волинської губернії в той час з'явилася публікація. Автором її був історик В. Орлов⁷. Однак, по-перше, значна частина згаданих у ній скарбів належить до території Житомирщини, яка не є історичною Волиною, а по-друге, праця вже застаріла і не подає всієї необхідної інформації. Після її виходу в світ було знайдено десятки нових різноманітних скарбів. Значна їх частина опублікована в різних наукових виданнях, список яких, до речі, подається і в нашій книзі, але краєзнавці Волині бажали б мати по можливості якомога повніше видання місцевих скарбів. За їхніми словами, вони прагнуть бачити волинські скарби давнього і середньовічного періодів зібраними компактно в одній книзі. Отже, йдучи назустріч побажанням студентів та вчителів з метою надання їм допомоги як при вивченні історії Волині першими, так і при викладанні цього курсу в середніх навчальних закладах – другими, ми й підготували цю книгу. Текст доповнений досить численними ілюстраціями скарбових матеріалів, що має полегшити його розуміння читачами.

Праця має з одного боку науковий, а з іншого – популярний характер. Тому, на нашу думку, книга може бути корисною як для вчителів, учнів, студентів і краєзнавців, так і для широкого загалу любителів старовини.

Автори вважають своїм приємним обов'язком висловити глибоку вдячність професору кафедри археології та джерелознавства Бондаренку Геннадію Васильовичу та завідувачу Музею археології Волинського державного університету імені Лесі Українки Яцечко Тетяні Володимирівні за надану допомогу під час підготовки книги до друку.

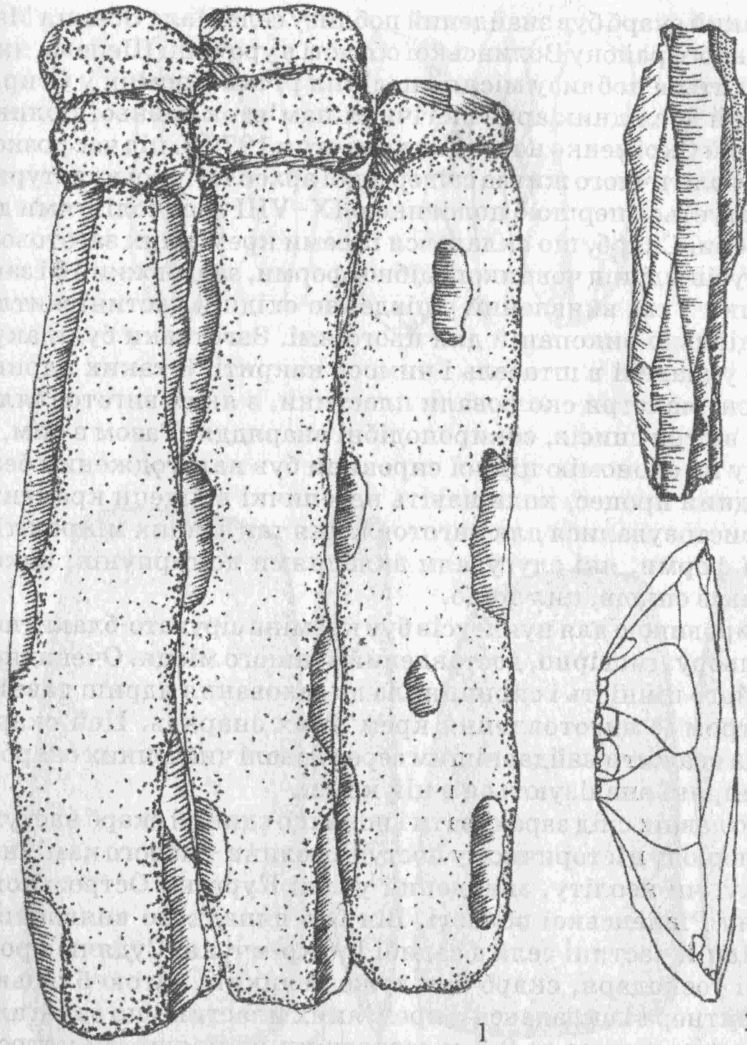
РЕЧОВІ СКАРБИ КАМ'ЯНОГО, МІДНО-БРОНЗОВОГО ТА РАННЬОЗАЛІЗНОГО ПЕРІОДІВ

Огляд і характеристика найцікавіших, на нашу думку, скарбів Волині дає змогу в загальних рисах відтворити основні причини, які спонукали людей давнини ховати добро в землю. Як слушно зауважував відомий український історик і археолог Михайло Брайчевський, кожний етап у розвитку людства має свої характерні категорії скарбів, обставини їх появи й утворення. Це глибоко зумовлений процес, зрозуміти який можна лише з урахуванням суспільного прогресу у відповідну епоху.¹

Найдавніші скарби на території Волині припадають на часи середнього кам'яного віку – мезоліту. Це – кам'яні знаряддя праці чи їх напівфабрикати. Суспільство тоді було ще бідним, і ховати в землю практично не було чого і не було від кого, тому скарби цього періоду – велика рідкість, та й вартість їх, правду кажучи, невелика. Знахідки таких скарбів для пересічного обивателя навряд чи становлять інтерес. Вони можуть бути цікавими хіба що для істориків, археологів та мистецтвознавців з уваги на певну науково-пізнавальну цінність предметів, які входили до скарбових колекцій, при вивченні господарства, суспільних відносин та культури людей первіснообщинного ладу.

Давніших скарбів не знайдено. Гадаємо, що скоріше за все, раніше їх і не було. Та й не дивно, адже єдиним багатством у первісному суспільстві, яким могли володіти окремі особистості, були гарніші від інших крем'яні вироби чи якісь предмети мистецтва, скажімо, прикраси, вирізані з кістки. Ото й усе. Отже, про будь-які скарби палеолітичної доби, тобто стародавнього кам'яного віку, сказати щось важко, а то й неможливо.

Перші ж збірки речей, які можна з певною натяжкою назвати словом „скарб”, належать, як уже було сказано вище, до наступного періоду, а саме: середнього кам'яного віку – мезоліту. Виникає питання: чому саме в цей час з'являються скарби? Відповісти на нього можна, мабуть, лише з'ясувавши, чим займалися тодішні люди та яким був суспільний лад тогочасного населення. Судячи з археологічних даних, мезолітичні племена Волині не були ізольованими. Вони вели рухливий спосіб життя, пересуваючись на значні відстані й нав'язуючи різноманітні контакти з племенами сусідніх територій. Наявність елементів свідерської культури, наприклад, наконечників стріл, на деяких стоянках Прикарпаття свідчить про певні зв'язки волинських племен із прикарпатськими. Крім мисливства, рибальства і збиральництва, мезолітичне населення Волині займалося і виготовленням крем'яних знарядь – сокир, тесел, ножів, а також мікролітів, що слугували вкладнями для гарпунів, вістрів кістяних списів, пил, гарпунів і тому подібне. Звичайно, що серед маси мисливців і рибалок мали виділитись окремі умільці, люди, які володіли технікою обробки кременю і виготовлення з нього необхідних знарядь. Зрозуміло, що для продукції вони мушили мати якісь запаси дорогої сировини – кременю, який, поза будь-яким сумнівом, становив для первісного майстра неабияку цінність. Це коротко можна пояснити так. Справа в тому, що в післяпалеолітичний час запаси кременю у природі зменшилися. Його видобували лише при розробці досить глибоких шахт, а це було складно. Зрозуміло, що за таких умов сировину нерідко доставляли з інших, навіть віддалених місць. Кремінь, особливо гарної структури, ставав дорогим, а його запаси – скарбом.

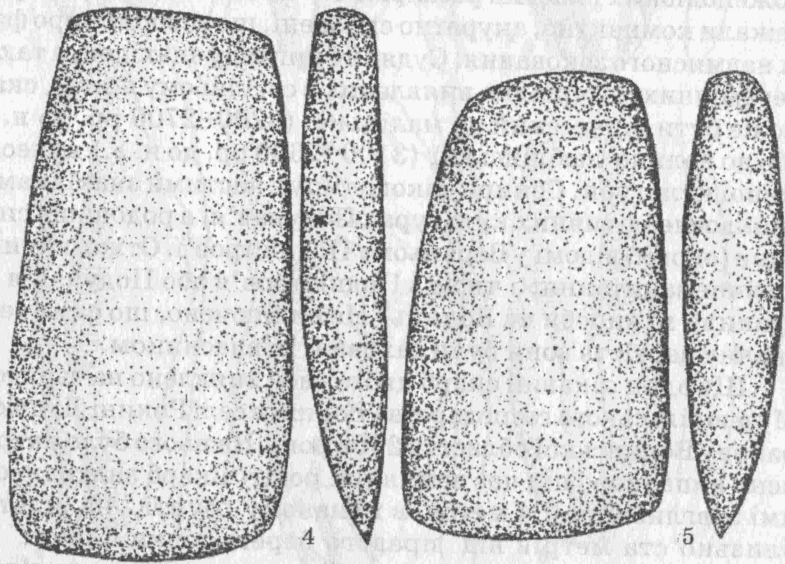
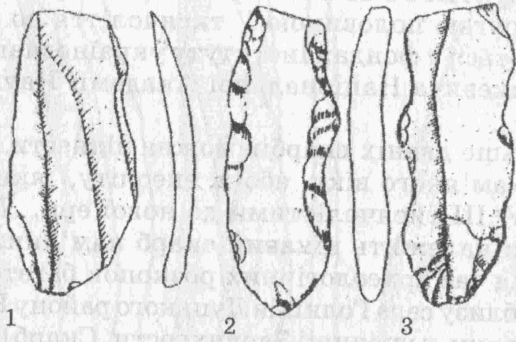
Скарб доби мезоліту із с. Мала Осниця
Маневицького району Волинської області:

- 1 – заготовки крем'яних нуклеусів,
2 – зразок підчовнуватого нуклеуса свідерської культури

Такий скарб був знайдений поблизу села Мала Осниця Маневицького району Волинської області в урочищі Шепель, яке знаходиться поблизу місця впадіння річки Кормин у Стир.² Відомий дослідник археологічних пам'яток давньої Волині Григорій Охріменко натрапив на нього в 1979 р. під час розкопок мезолітичного житла свідерської археологічної культури, яка датується першою половиною IX–VIII тисячоліттями до нової ери. Скарб, що складався із семи крем'яних заготовок нуклеусів-ядрищ човникоподібної форми, завдовжки 16 і завширшки 7 см, виявлений у південно-східній частині житла в спеціально викопаній для цього ямі. Заготовки були акуратно укладені в штабель і чимось накриті. З таких ядрищ первісні майстри сколювали пластини, з яких виготовляли ножі, вістря списів, сокироподібні знаряддя. Разом з тим, з огляду на економію цінної сировини був налагоджений безвідходний процес, коли навіть невеличкі відщепи кременю використовувалися для виготовлення так званих мікролітів різної форми, які слугували вкладнями до гарпунів, наконечників списів, пил тощо.

Сировиною для нуклеусів був кремінь сірувато-блакитного кольору, імовірно, доставлений з іншого місця. Очевидно, саме його цінність і спричинила до заховання ядрищ давнім майстром із виготовлення крем'яних знарядь. Цей скарб можна вважати найдавнішим серед доволі численних скарбів Волині, які аналізуються в цій книзі.

До давніх слід зрахувати і поки що єдиний скарб наступного періоду в історичному поступі людини – нового кам'яного віку, чи неоліту, знайдений у селі Кургани Острозького району Рівненської області. Він був випадково виявлений у західній частині села в садибі І. Охрімчука. Судячи з розповіді господаря, скарб був дуже великий, вагою близько 1,5 центнера і складався з крем'яних пластин, що залягали суцільним шаром до 0,8 м завтовшки на площі, діаметром приблизно 0,5 метра. Точні обставини виявлення скарбу не зафіксовані, але, найвірогідніше, пластини були заховані у спеціально викопаній для цього круглій ямі. На жаль, майже всі вони використані господарем як будівельний матеріал. Лише дуже незначна частина скарбу потрапила до рук учасників Рівненської археологічної експедиції Інституту

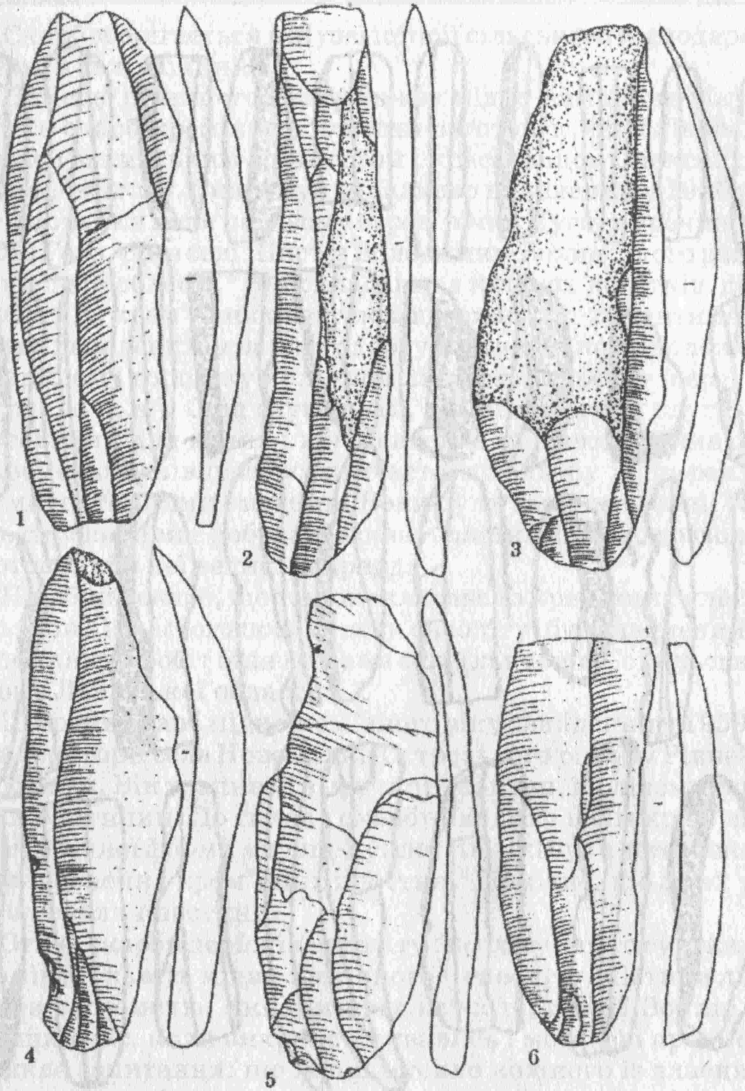
Скарб знярядь мідно-кам'яного віку
в с. Голишів Луцького району Волинської області:

- 1-3 - крем'яні ножеподібні пластини;
- 4-5 - кам'яні сокири

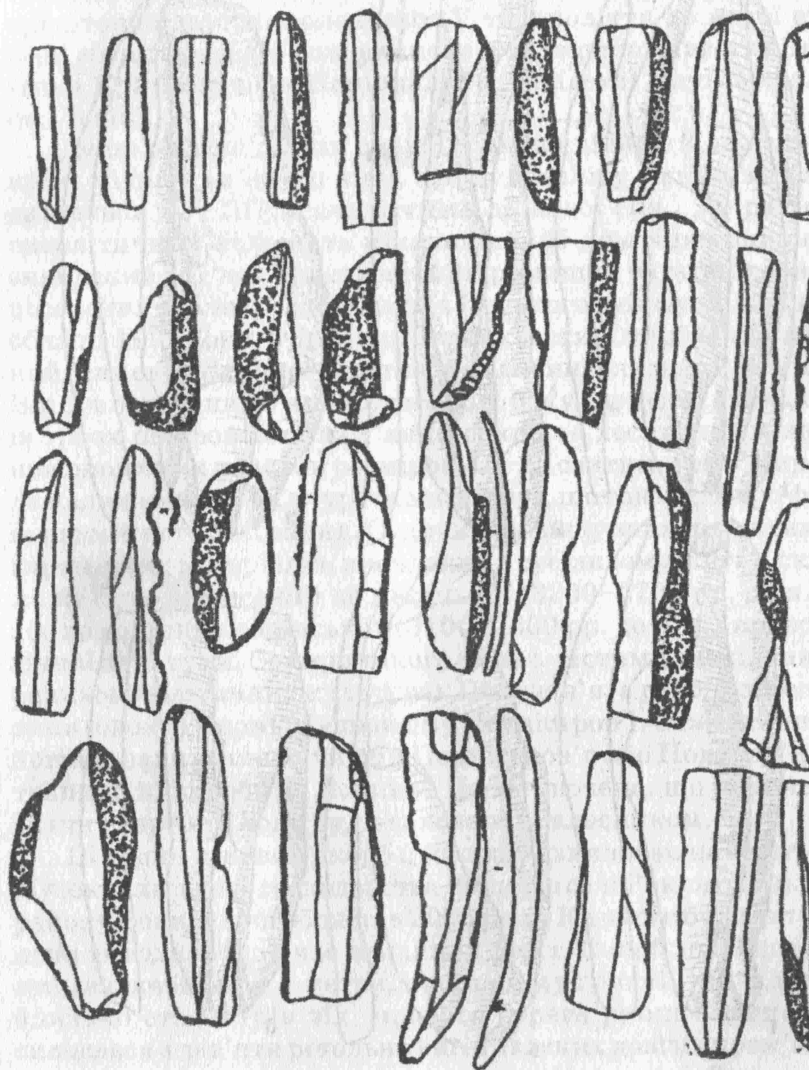
суспільних наук АН УРСР в 1972 році. Ці матеріали, датовані орієнтовно другою половиною V тисячоліття до нової ери, нині зберігаються у фондах Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича Національної Академії Наук України (м. Львів).

Дещо більше давніх скарбів можна віднести до наступного, мідно-кам'яного віку, або ж енеоліту, який загалом датується IV–III тисячоліттями до нової ери. До ранньоенеолітичних належить цікавий скарб кам'яних знарядь, знайдений під час археологічних розкопок багатопарового поселення поблизу села Голишів Луцького району Волинської області 1991 року, в урочищі Зарвихвости. Скарб був виявлений біля енеолітичного житла, на глибині близько 0,5 метра. Він був захований в ямі з південного боку споруди і складався із трьох шліфованих кам'яних сокир та десяти крем'яних ножеподібних пластин розміром 15–20 сантиметрів.³ Вироби лежали компактно, акуратно складені, що говорить про факт їх навмисного заховання. Судячи з вигляду знахідок, а також керамічних матеріалів, виявлених в сусідньому житлі, скарб може бути віднесений до маліцької (3200–2700 рр. до н. е.) або до волино-люблінської (3100–2600 рр. до н. е.) археологічної культури. Сокири такого типу є частими знахідками в ранньоенеолітичних культурах Подунав'я, а родовища сировини (опоки) відомі у Верхньому Подністров'ї. Отже, виникає логічне запитання: а чи не з Подністров'я або Подунав'я потрапили ці вироби на Волинь? Не виключено, що саме через значну вартість вони були заховані їх власником.

Ще один цікавий скарб цього часу виявлено на території Музею сільського господарства Волині в селі Рокині Луцького району Волинської області в 2006 році. На нього було натраплено випадково під час земляних робіт. Скарб знаходився у ямі завглибшки 0,4 метра, в піщаному ґрунті, на відстані близько ста метрів від правого берега річки Сарни. Він складався з дев'яти ретельно виготовлених довгих крем'яних пластин, які лежали компактно одна біля одної. Тут же був і фрагмент ліпного горщика волино-люблінської культури. Можливо, фрагмент є частиною від горщика, в якому був захований скарб. Місце знахідки оглянув археолог Г. Охріменко, але інших матеріалів не виявив.

Скарб крем'яних пластин
із с. Рокіні Луцького району Волинської області

Скарб крем'яних пластин мідно-кам'яного віку
із с. Шистів Володимир-Волинського району
Волинської області

Речові скарби кам'яного, мідно-бронзового та ранньозалізного періодів

Скарб зберігається в Музеї історії сільського господарства Волині в селі Рокині.

До дещо пізнішого часу в межах мідно-кам'яного віку належить скарб крем'яних пластин-заготовок, опублікований відомим волинським археологом і краєзнавцем Олександром Цинкаловським. Скарб був випадково виявлений у 1930 році під час оранки поля на лівому березі річки Луги, в урочищі Тарасова Гора, що в селі Шистів Володимир-Волинського району Волинської області.⁴ Він складався з кількох десятків добре оброблених крем'яних пластин завдовжки 20–22 сантиметри, щільно вкладених одна біля одної у вертикальному положенні в глиняному горщику культури лійчастого посуду (середина III тис. до н. е.). Слід зауважити, що ці пластини слугували заготовками для ножів і виготовлені з місцевого волинського кременю напівпрозора-димчастого кольору із широкими сірими чи темними смугами. Вони були гарними зовні. Крім того, сировина має добрі абразивні властивості, що дозволяло виготовляти з неї великі знаряддя.

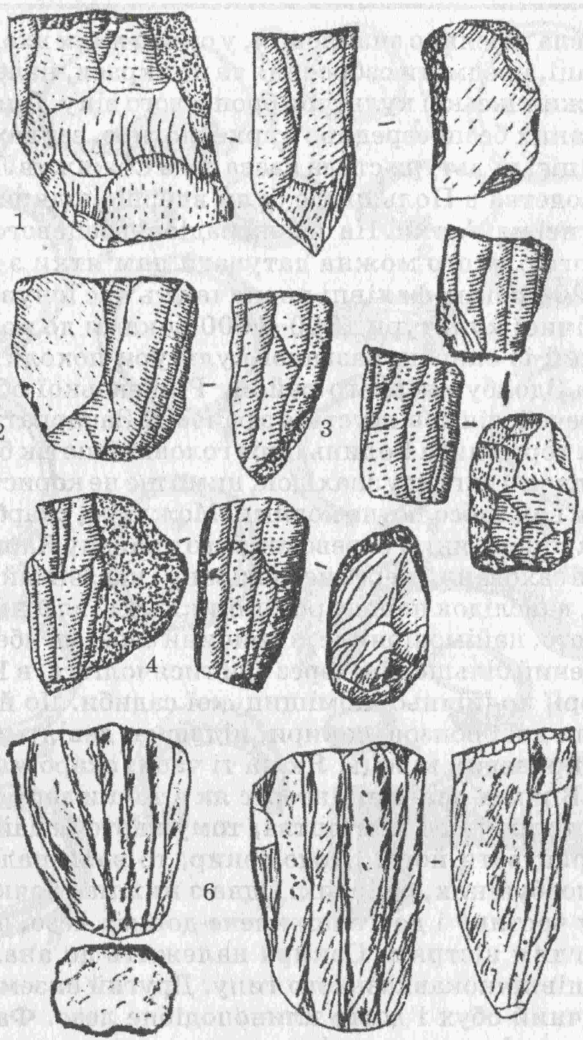
Подібний скарб, що також складався з крем'яних пластин культури лійчастого посуду доби енеоліту, був знайдений під час земляних робіт біля млина в селі Ільковичі Сокальського району Львівської області.⁵

Ще один скарб мідно-кам'яного віку знайдений у 1959 році на території села Новомалин Острозького району Рівненської області. Він трапився в урочищі Майдан, на лівому березі річки Збитинки. До складу скарбу входило вісім крем'яних призматичної форми ядрищ-нуклеусів, які були заготовками для вироблення крем'яних пластин.⁶ Помітно, що з них уже відколювали пластини.

Отже, скарби періодів мезоліту і неоліту, тобто суто кам'яного віку, і навіть мідно-кам'яного – енеоліту, містили лише вироби з кременю, які домінували на території Волині й у пізніший час, коли використовувались і металеві предмети. Виникає запитання: що ж примусило кожного із власників закопати своє убоге з точки зору нинішньої пересічної людини майно? Відповісти щось конкретне важко, однак можна не сумніватися, що причина далеко не буденна. Найімовірніше, скарби були заховані в часи якоїсь небезпеки.

Різко змінюється ситуація в добу металу, тобто із появою та поширенням виробів з міді та бронзи і, звичайно ж, золота

і срібла. Зрозуміло, що скарби цього часу за своєю вартістю не йдуть у жодне порівняння зі скарбами кам'яного віку. Показово, що й трапляються коштовні скарби вже набагато частіше. Цікавою в цьому плані є доба бронзи (II тис. до н. е.), яка була перехідною епохою у багатьох відношеннях. Це новий період у розвитку матеріальної і духовної культури, а також суспільних відносин. На той час остаточно встановлюються відтворювальні форми господарства – землеробство і тваринництво, які прийшли на зміну старим привласнюючим формам – мисливству і збиральництву. В цей період вони стають домінуючими формами виробництва. За нових умов виробництво не лише задовольняло перші потреби людини, забезпечуючи їй необхідну кількість продуктів споживання, а й давало можливість нагромаджувати певні надлишки продукції. Саме ці надлишки і створили базу для накопичення продуктів, які вже не були потрібні для задоволення перших необхідних потреб людини і стали поштовхом до розвитку торгівлі, що сприяла збагаченню окремих верств первісного суспільства. Внаслідок торгівлі в руках окремих людей з'явилися досить великі багатства у вигляді металевих знарядь праці, зброї та прикрас. Особливо ці багатства акумулювалися на землях, багатих на природні корисні копалини у вигляді міді та олова. Таким у межах нинішньої України був район Закарпаття, звідки мідні та бронзові вироби потрапляли до інших регіонів, навіть до Волинського Полісся. Зрозуміло, що речі рухалися не самі, їх переносили чи перевозили люди. Слід зауважити, що торгівля в давні часи була пов'язана з небезпекою і вимагала від торговців не лише спритності й винахідливості, а й сміливості. Речі дуже високо цінувалися. Не може виникати жодного сумніву в тому, що їх власники ними дорожили. А оскільки чуже майно в усі часи неминуче викликало зазіхання з боку певних груп людей, то його треба було охороняти. Але як? Яким чином? Звичайно, майно можна було захищати силою, але якщо такої не було, то залишався єдиний вихід – надійно заховати його. Отже, нагромадження індивідуального багатства, розвиток торгівлі, військові сутички, які почастишали в цей період, та низка інших, невідомих нам, причин і стали тими факторами, котрі зумовили появу на Волині доволі численних скарбів як знайдених, так і незнайдених.

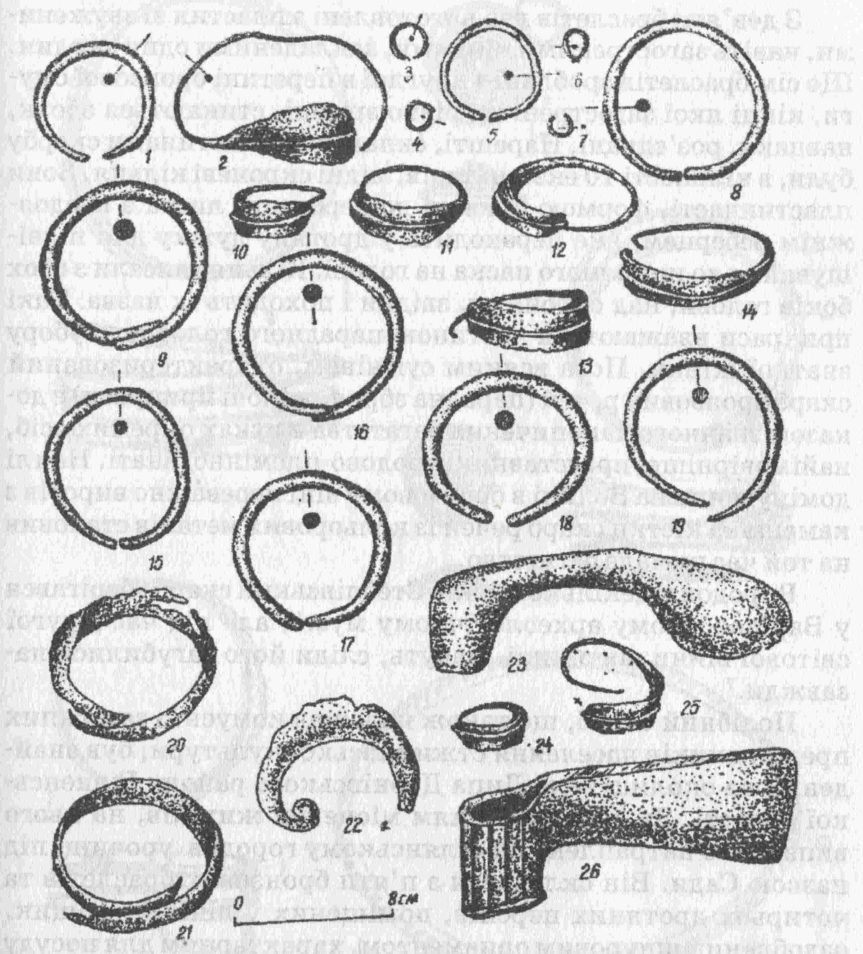

Скарб крем'яних нуклеусів періоду енеоліту
із с. Новомалин Острозького району Рівненської області

До числа щасливо знайдених, у склад яких входили знаряддя праці, предмети озброєння та прикраси, належать три скарби стжижівської культури бронзового віку. Для читачів, не пов'язаних безпосередньо з археологією, зауважимо, що епонімом цієї культури стала назва села Стжижув Люблінського воєводства в Польщі, де були вперше відкриті характерні для неї пам'ятки. На основі радіовуглецевого аналізу, за допомогою якого можна датувати пам'ятки з точністю до $\pm 50-200$ років, фахівці визначають час існування цієї археологічної культури 1800–1600 роками до нової ери.

Перший із скарбів названої культури походить із села Стеблівка Здолбунівського району Рівненської області. За складом речей, він пов'язується з районом Закарпаття, звідки внаслідок торгівлі на Волинь ішов головний потік бронзових речей. Судячи з вигляду знахідок, ними ще не користувалися, тобто були вони абсолютно новими. Можливо, скарб належав якомусь купцеві, який перевозив його з району Карпат на Волинь, і був захований через несподівану і надзвичайну подію, можливо, внаслідок нападу розбійників, але власник не зміг забрати його, найімовірніше, з причини своєї загибелі. Скарб був знайдений більше ніж через три тисячоліття, в 1927 році, на території колишньої поміщицької садиби. До його складу входили дві бронзові сокири, підвіска, дев'ять браслетів і десять скроневих кілець. Як на ті часи, скарб мав велику вартість. Він має значний інтерес як з точки зору вивчення давньої історії, так і мистецтва, тому варто бодай коротко охарактеризувати його. Щодо сокир, то вони належать до типу вислообушних, бойових. Одна з них має бочкоподібну обушкову частину і довге похилене донизу лезо, закінчене напівкруглим вістряем. Сокира належить до аналогічних знахідок північнокавказького типу. Другий екземпляр має циліндричний обух і довге клиноподібне лезо. Фахівці зараховують такі сокири до підкарпатського типу.

Що ж стосується бронзової підвіски, то, найвірогідніше, вона була нашийною жіночою прикрасою у складі намиста. Прикраса має форму півмісяця з опущеними донизу і спіралью загнутими потоншеними кінцями. Без сумніву, підвіска відбивала культове поклоніння Місяцеві, дуже поширене серед багатьох народів давнини, і була амулетом-оберегом особи, якій належала.

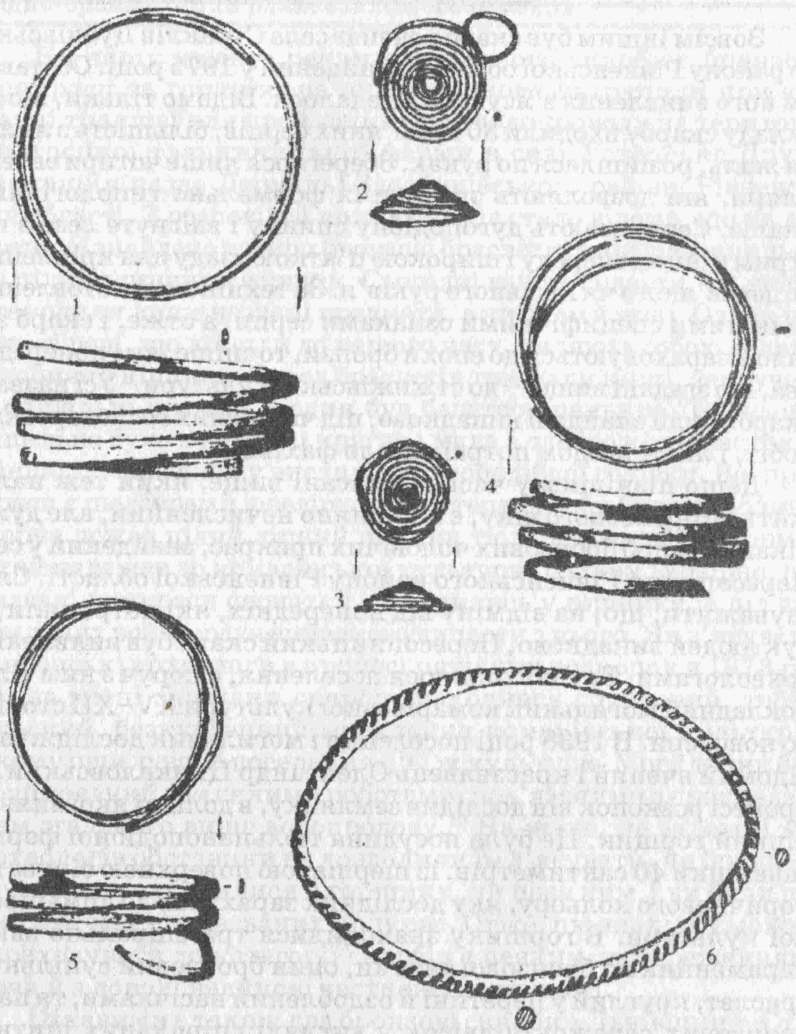

Прикраси та зброя із скарбів бронзового віку:
1-8 - із с. Липа Дубнівського,
9-26 - із с. Стеблівка Здолбунівського району
Рівненської області

З дев'яти браслетів два виготовлені з пластин зі звуженими, навіть загостреними кінцями, закладеними один за один. Ще сім браслетів зроблені з круглої в перетині бронзової смуги, кінці якої загострені чи рівно зрізані, стикаються або ж, навпаки, роз'єднані. Нарешті, складовими частинами скарбу були, в кількості 10 екземплярів, мідні скроневі кільця. Вони пластинчасті, формою близькі до вербового листа з поздовжнім реберцем, яке переходить у дротяну дужку для підвищення до шкіряного паска на голові. Кільця звисали з обох боків голови, над скронями, звідки і походить їх назва. Такі прикраси вважаються частиною парадного головного убору знатної жінки. Поза всяким сумнівом, охарактеризований скарб бронзових речей (парадна зброя, жіночі прикраси) є доказом значного накопичення багатства в руках окремих осіб, найімовірніше, представників родovo-племінної знаті. На тлі домінування на Волині в бронзовому віці переважно виробів з каменю та кістки скарб речей із кольорових металів становив на той час чимале багатство.

Впродовж декількох років Стеблівський скарб зберігався у Варшавському археологічному музеї, але під час Другої світової війни він зник і, мабуть, сліди його загубилися назавжди.⁷

Подібний скарб, що також належав комусь із заможних представників населення стжижівської культури, був знайдений на околиці села Липа Дубнівського району Рівненської області. За повідомленням місцевих жителів, на нього випадково натраплено на селянському городі в урочищі під назвою Сади. Він складався з п'яти бронзових браслетів та чотирьох дротяних пернів, поміщених у ліпний горщик, оздоблений шнуровим орнаментом, характерним для посуду стжижівської культури. З невідомих причин частина прикрас загубилася. На щастя, збереглися хоча б окремі з них, які нині знаходяться у фондах Дубнівського краєзнавчого музею. Браслети за формою округлі в перерізі, з вертикально обрізаними, роз'єднаними кінцями, подібні до тих, що входили до складу скарбу із села Стеблівка. З уваги на те, що, на жаль, більшість речей зі скарбу загубилася, охарактеризувати їх немає змоги. Однак уявлення про них можна скласти за знахідками із зазначеного вище Стеблівського скарбу.

Скарб доби бронзи із с. Пересопниця Рівненського району
Рівненської області:

1, 4, 5 - нараменники; 2, 3 - підвіски; 6 - браслет

Зовсім іншим був скарб речей із села Страклів Дубнівського району Рівненської області, знайдений у 1975 році. Обставини його виявлення з'ясувати не вдалося. Відомо тільки, що до складу скарбу входили 30 крем'яних серпів, більшість з яких, на жаль, розійшлася по руках. Збереглося лише чотири екземпляри, які дозволяють зробити їх формально-типологічний аналіз. Серпи мають дугоподібну спинку і ввігнуте лезо з гострим кінцем спереду і широкою п'яткою ззаду для кріплення до дерев'яного чи кістяного руків'я. За технікою виготовлення та іншими специфічними ознаками серпи, а отже, і скарб загалом зараховуються до епохи бронзи, точніше, як і попередні два, що згадані вище, – до стжижівської культури.⁸ Усі названі скарби були знайдені випадково, під час різних господарських робіт, і лише згодом потрапили до фахівців.

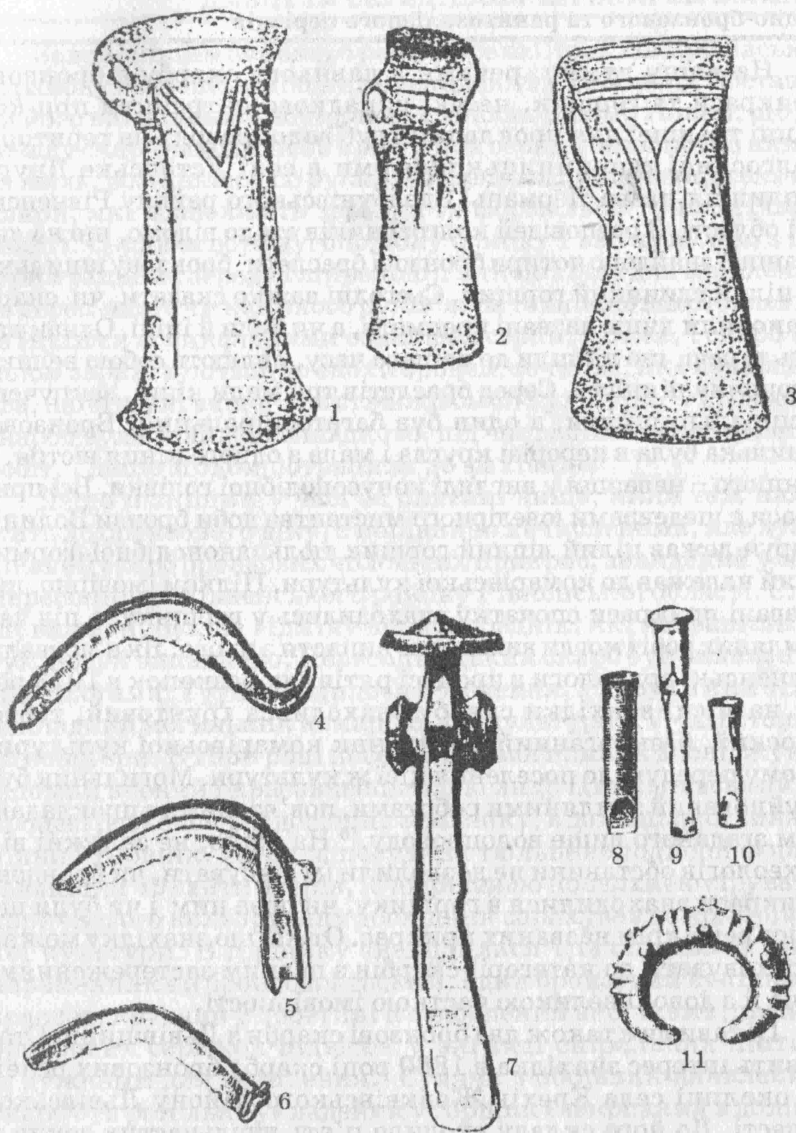
Дещо пізнішим у часі за описані вище, який теж належить до бронзового віку, є порівняно нечисленний, але дуже цікавий скарб бронзових чоловічих прикрас, знайдений у селі Пересопниця Рівненського району Рівненської області. Слід зауважити, що, на відміну від попередніх, які потрапили до рук людей випадково, Пересопницький скарб був виявлений археологами. Тут знаходилося поселення, а поруч з ним тілопокладний могильник комарівської культури XV–XII століть до нової ери. В 1938 році поселення і могильник досліджував відомий вчений і краєзнавець Олександр Цинкаловський. У процесі розкопок він дослідив землянку, в долівці якої виявив ліпний горщик. Це була посудина тюльпаноподібної форми заввишки 40 сантиметрів, із шершавою поверхнею сірувато-коричневого кольору, яку дослідник зарахував до комарівської культури. В горщику знаходилися три спіральні звиті нараменники з бронзової тасьми, один бронзовий суцільний браслет, круглий у перетині й оздоблений насічками, та пара бронзових сережок-підвісок у вигляді спіральних щитків із дужками для кріплення.⁹ Судячи з обставин виявлення, скарб був ретельно укладений у горщик і закопаний в долівці житла. Очевидно, він спеціально захований у помешканні людини, щоб мати його в будь-який час під рукою. Якою була причина, що примусила власника закопати скарб, і чому він не забрав таких цінностей – залишається лише здогадуватися.

Речові скарби кам'яного, мідно-бронзового та ранньозалізного періодів

На нашу думку, речами з давнього скарбу є бронзові прикраси та горщик, на які випадково натрапили при копанні траншеї для прокладки труб водопроводу на території колгоспної тваринницької ферми в селі Устенське Друге (колишня назва Дермань) Здолбунівського району Рівненської області. З розповідей колгоспників стало відомо, що на дні траншеї знайдено чотири бронзові браслети, бронзову шпильку та цілий глиняний горщик. Сьогодні важко сказати, чи скарб становили лише названі предмети, а чи були й інші. Однак навіть ті речі, що дійшли до нашого часу, являють собою велику історичну цінність. Серед браслетів три мали кінці, закручені в спіральні щитки, а один був багатоспіральний. Бронзова шпилька була в перерізі кругла і мала з одного кінця вістря, а з іншого – наверх у вигляді конусоподібної голівки. Всі прикраси є шедеврами ювелірного мистецтва доби бронзи Волині. Поруч лежав цілий ліпний горщик тюльпаноподібної форми, який належав до комарівської культури. Цілком імовірно, що названі прикраси спочатку знаходились у горщику, а під час земляних робіт могли випадково випасти з нього. Як з'ясували рівненські археологи в процесі рятівних розкопок в 1973 році, на місці знахідки скарбу знаходився ґрунтовий, тобто плоский, безкуртанний могильник комарівської культури, якому передувало поселення цієї ж культури. Могильник був зруйнований земляними роботами, пов'язаними з прокладанням згаданого вище водопроводу.¹⁰ На жаль, не залежні від археологів обставини не дозволили їм з'ясувати, чи бронзові прикраси знаходилися в горщику, чи поза ним і чи були ще якісь речі, крім названих прикрас. Отже, цю знахідку можна зараховувати до категорії скарбів з певним застереженням, хоча й з доволі великою часткою імовірності.

Цікавими є також два бронзові скарби з Львівщини. Становить інтерес знахідка в 1860 році скарбу бронзових речей на околиці села Крехів Жовківського району Львівської області. До його складу входило п'ять втульчатих сокир з вушком, так званих кельтів, бойовий чеканомолот, три серпи, чотири долота і наручний масивний браслет.¹¹

Ще один скарб бронзових предметів був випадково знайдений на околиці міста Жовква в ХІХ столітті. На жаль, більшість речей, що входили до його складу, загубилася.

Скарб бронзових предметів
 із с. Крехів Жовківського району Львівської області:
 1-3 - кельти-сокири; 4-6 - серпи; 7 - бойовий чеканомолот;
 8-10 - долота; 11 - браслет

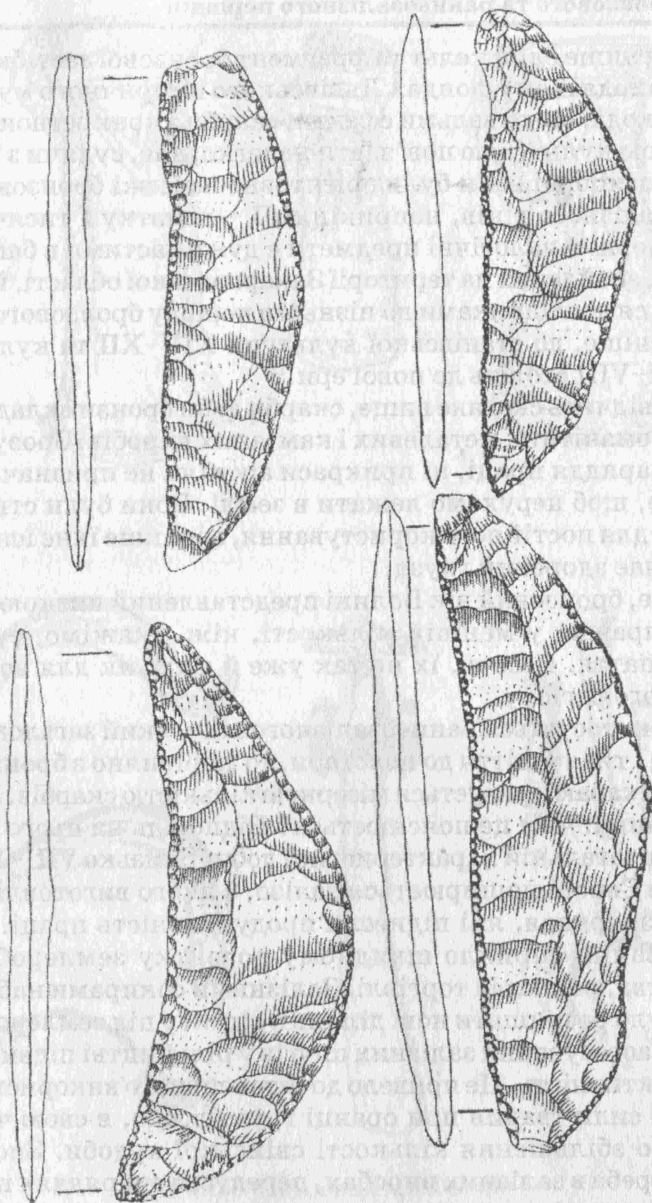
Речові скарби кам'яного, мідно-бронзового та ранньозалізного періодів

Зберігся лише один кельт та фрагмент бронзової застібки, які нині знаходяться у фондах Львівського історичного музею.¹² Дуже шкода, що ці вельми ефектні скарби з конкретною археологічною культурою пов'язати нелегко, але, судячи з їхньої форми, заховані вони були орієнтовно на межі бронзового та ранньозалізного віків, наприкінці II – початку I тисячоліть до нової ери. Аналогічні предмети є дуже частими в багатьох скарбах, знайдених на території Закарпатської області, й заносяться дослідниками до пізнього періоду бронзового віку, конкретніше, до станівської культури XIV–XII та культури Гава XII–VIII століть до нової ери.¹³

Як свідчить сказане вище, скарби доби бронзи складаються з різноманітних металевих і кам'яних виробів. Зрозуміло, що ні знаряддя праці, ні прикраси аж ніяк не призначалися для того, щоб нерухомо лежати в землі. Вони були створені людьми для постійного користування, а інакше їхнє існування втрачає здоровий глузд.

Отже, бронзовий вік Волині представлений низкою скарбів, щоправда, у меншій кількості, ніж, скажімо, сусіднє Прикарпаття. І все ж, їх не так уже й мало як для волинсько-поліського регіону.

Що ж стосується ранньозалізного віку, який загалом припадає на I тисячоліття до нової ери, то порівняно з бронзовим віком він характеризується мізерною кількістю скарбів. Виникає питання: чим це пояснюється? Відповідь на нього варто шукати в загальній характеристиці доби. Близько VIII–VII ст. до н. е. в Європі поширюється залізо, з якого виготовлялися основні знаряддя, які піднесли продуктивність праці. Його застосування сприяло швидкому розвитку землеробства, скотарства, ремесла і торгівлі. Залізними сокирами набагато легше було розчищати нові ділянки від лісу під землеробські угіддя, застосування залізних плугів у рільництві підвищило його ефективність. Це привело до інтенсивного використання тягової сили тварин при оранці ґрунтів, що, в свою чергу, зумовило збільшення кількості свійської худоби. Знову ж таки потреба в залізних виробках, передусім знаряддях праці, привела до виділення ремесла в окрему галузь господарства. На цій основі виділились остаточно фахівці-ремісники. Дуже важливим наслідком застосування заліза було насамперед те,

Скарб крем'яних серпів ранньозалізного віку
із с. Крилів Дубнівського району Рівненської області

Речові скарби кам'яного, мідно-бронзового та ранньозалізного періодів

що за допомогою залізних знарядь, які використовувалися набагато ефективніше, ніж кам'яні та навіть бронзові, стало можливим ведення індивідуального господарства. Це був безперечний прогрес, бо розковувалась ініціатива окремих особистостей. Як відомо, за індивідуального способу господарювання все, що вироблене рацівником, стає його власністю, джерелом особистого збагачення. Значний розвиток землеробства, скотарства і ремесла привів до нагромадження надлишків продукції, не потрібної як споживна вартість. А це дало поштовх до розвитку і поширення торгівлі, що, в свою чергу, зумовило виділення окремої категорії людей, які займалися виключно торгівлею, – купців. Останні стали посередниками між землеробами, скотарями та ремісниками.

Зрушення в розвитку продуктивних сил привели до змін у виробничих відносинах: у руках окремих людей, переважно представників племінної верхівки, поступово нагромаджувалися багатства, які вже не належали родові. На цій основі виникла приватна власність, не сумісна із суспільною, загальнородовою. Цим були закладені причини розкладу первіснообщинних відносин, поглиблення майнової і соціальної диференціації, яка передувала класовому суспільству і потім яскраво проявилася в ньому. Нові умови соціальних відносин сприяють виникненню союзів племен, до того ж з елементами державності. Це докорінно змінювало традиційні суспільні відносини. Утворення міжплемінних об'єднань із серйозною військово-політичною організацією, поява мережі укріплених поселень типу городищ у селах Будераж і Глинськ на Рівненщині чи Усичі, що неподалік Лудька Волинської області, стабілізувало обстановку, робило її спокійнішою, ніж в бронзовому віці. В цей час життя стало менш напруженим, а звідси і ховати своє майно в криївки чи закопувати в землю доводилося вже не так часто. Зрозуміло, що і скарбів, які б збереглися до наших днів, також стало менше. Таким, на нашу думку, може бути пояснення причини малої кількості скарбів цього періоду на території Волині. Ті ж з них, які стали нам відомі, ми назвемо нижче.

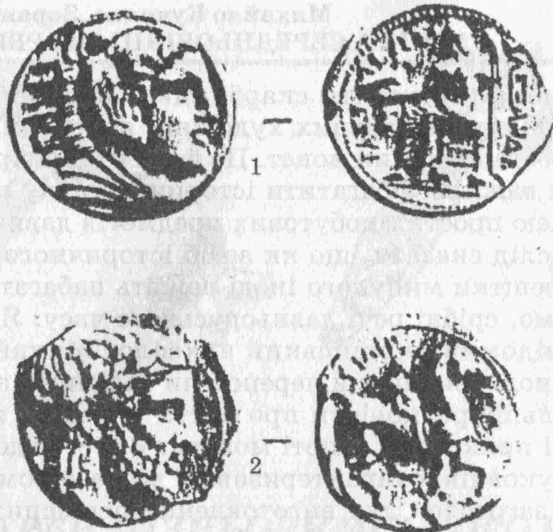
Відомо, що крем'яні знаряддя праці продовжували побутувати і в ранньому залізному віці та були остаточно витіснені залізними лише в пізній час. Крім того, з окремих крем'яних знарядь праці склалися навіть скарби. До початку ранньо-

залізного віку належить, зокрема, скарб крем'яних серпів, знайдений під час земляних робіт в 1965 році в селі Крилів Дубнівського району Рівненської області. Скарб був захований у глиняному горщику. Матеріали зберігаються у фондах Дубнівського краєзнавчого музею.¹⁴

Дуже цікавою є бронзова фігурка коня, знайдена на околиці села Пересопниця Рівненської області, яку дослідники зараховують до милоградської культури.¹⁵ Носіями цієї культури вважаються неври – скіфське плем'я, яке згадується у знаменитій книзі „Історія” грецького вченого V ст. до н. е. „батька історії” Геродота. Цілком імовірно, що бронзова статуетка коня могла бути частиною скарбу, а можливо, вона сама втілювала скарб. Такий приклад наводив історик Михайло Брайчевський, зокрема з території Центральної України. Вчений зауважував, що іноді зміст скарбу варіюється. Замість традиційної діжки чи човна з грішми з'являється золотий кінь, орел чи лев, подекуди – золота макітра, а в одному з полтавських сіл навіть золотий... наган.¹⁶

Крім названих, на жаль, дуже нечисленних скарбів ранньозалізного часу на території Волині, трапився і єдиний грошовий клад. Він був знайдений у селі Скоморохи Сокальського району Львівської області. Скарб складався з невеликої кількості монет – „варварських”, тобто спрощених наслідувань македонських тетрадрахм Філіпа II і Александра Великого.¹⁷ Датуються він не раніше IV століття до нової ери. „Варварські” імітації македонських тетрадрахм Філіпа II і Александра Македонського карбувались кельтськими племенами Середнього Подунав'я, звідки ці монети проникали у західні райони України.¹⁸

Цим і завершується доволі таки мізерний список кладів давнього періоду досліджуваного регіону. Отже, скарбів цього часу на Волині дуже мало. І це є своєрідна загадка. Чи їх не було взагалі, чи просто вони ще не знайдені – сказати важко. Час покаже. Однак тут варто зауважити, що визначити наперед місце, де захований скарб, неможливо. Проте це не засмучує археологів, дослідженнями яких здебільшого і виявлені кладки кам'яного мідно-бронзового та ранньозалізного віків. Цілком зрозуміло, що давні скарби є важливим історичним джерелом передусім для науковців. Звичайно,

Монетний скарб

із с. Скоморохи Сокальського району Львівської області:

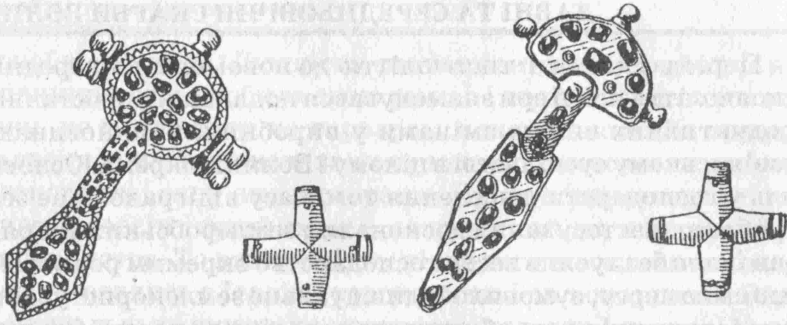
*1 – тетрадрахма Олександра Македонського,
близько 324 р. до н. е.;*

2 – срібна тетрадрахма Філіпа II, близько 356 р. до н. е.

*Бронзова фігурка коня ранньозалізного віку із с. Пересопниця
Рівненського району Рівненської області*

завжди приємно збагатити скарбницю народної культури новими збірками коштовних художніх виробів чи новими колекціями старовинних монет. Це й ефектно, і престижно. Та не менш важливо збагатити історичну науку просто хорошою серією простих побутових предметів давнього часу. Крім того, слід сказати, що як засіб історичного пізнання непоказні речіткі минулого іноді важать набагато більше, ніж, скажімо, срібні речі давньоруського часу. Як слушно зауважив відомий український археолог Михайло Брайчевський, іноді звичайний черепок чи залізний інструмент зуміють більше розповісти про буття зійшлих поколінь, аніж пишні прикраси і золоті монети. Від себе додамо, що для нас, науковців, охарактеризовані вище скромні скарби крем'яних заготовок для виготовлення первісних знарядь – пластин, серпів, сокир тощо – становлять навіть більший інтерес, аніж, скажімо, срібні середньовічні монети. А чому? Тому що ці вироби були складовими найдавніших в історії скарбів. Все залежить від інформаційної вартості тієї чи іншої пам'ятки. А ця вартість далеко не пропорційна матеріальній вартості. Загальновідомо, що справжнє багатство створюється людською працею. Отож, завдання археологів полягає в тому, щоб дізнатися про минуле людства таке, чого ще ніхто не знає. Сподіваємося, що у процесі нових археологічних досліджень будуть знайдені не лише рядові матеріали, але й нові скарби кам'яних, бронзових та залізних предметів. Немає сумніву, що нові розкопки суттєво збільшать кількість скарбів первісного ладу історичної Волині. Наука дає нам для цього надійні ключі.

СКАРБИ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ

Доба першої половини I тисячоліття нової ери є однією з найяскравіших сторінок історії України загалом і Волині зокрема. Це був, з одного боку, період занепаду рабовласницького ладу, а з іншого – прогресу в суспільному розвитку „варварських” народів, які стояли на ступені переходу від общинного до класового суспільства. В II ст. н. е. Римська імперія переживала період свого найвищого піднесення, а її кордони підійшли впритул до слов’янських земель. Античні історики і географи I–II ст. н. е. Пліній Старший, Тацит, Птоломей вперше згадують про численний народ венедів, яких сучасна історія та археологія вважає слов’янами. За даними цих авторів, венеди мешкали на великих просторах Центральної і Східної Європи на схід від річки Вісли. Сучасна історична наука з великою ймовірністю ототожнює венедів із двома археологічними культурами: пшеворською (I–III ст. н. е.) – на заході та зарубинецькою (II ст. до н. е. – I ст. н. е.) – на сході. Саме в цю історичну епоху давні слов’яни вступили у доволі жваві економічні контакти з величезною рабовласницькою Імперією на її кордонах. Свідченням цього є численні знахідки римських монет за так званим лімесом, тобто за кордонами Римської держави. Ці знахідки є важливим археологічним та історичним джерелом, яке дозволяє, разом з іншими матеріалами, пролити світло передусім на суспільно-економічні відносини в ранньослов’янському середовищі того часу.

Період з кінця I тисячоліття до нової ери до середини I тисячоліття нової ери знаменувався подальшим зростанням продуктивних сил та змінами у виробничих відносинах у слов'янському суспільстві в цілому і Волині зокрема. Основну роль у господарстві населення того часу відіграло орне землеробство. Застосування досконалих землеробських знарядь дозволяло без зусиль вести господарство окремим родинам, а це, в свою чергу, зумовило індивідуальне землекористування при збереженні права общинного володіння землею. Отриманий внаслідок індивідуальної праці продукт ставав власністю виробника, джерелом його збагачення. За цих умов відбулося поглиблення майнового розташування слов'янського суспільства і зміцнення соціальної верхівки. Зміцнилися виниклі раніше явища суспільного характеру – моногамні родини у складі великої патріархальної сім'ї, територіальна община, племінні об'єднання та військова дружина.

Цей період знаменував собою остаточне завершення процесу розпаду общинного ладу. Адже в перші століття нової ери процес майнового і соціального розшарування у слов'ян посилювався, що досить виразно видно на прикладі краще досліджених пам'яток пшеворської і черняхівської археологічних культур Волині. Про майнову диференціацію в черняхівців свідчать, хоча б, ключі або відмички від хатніх заборів, знайдені на поселеннях у селах Костянець Дубнівського району Рівненської чи Неслухів Кам'яно-Бузького району Львівської областей. А поява грошей і виникнення грошового обігу знаменували собою активну соціальну диференціацію, що прискорили неминучий кінець первіснообщинного ладу. Ці факти дають можливість підійти до розгляду соціальної суті скарбів срібних римських монет на території Волині як важливого показника багатств, що нагромаджувалися в руках частини місцевого населення. Знахідки римських монет свідчать про значний вплив Римської імперії на розвиток „варварських”, у тому числі й східнослов'янських земель.

До речі, щодо слова „варварський”, який вживатиметься нами нижче. Використовуючи цей термін, автори беруть слово в лапки, тобто ми далекі від того, щоб трактувати давньо-слов'янський період як епоху варварства, економічної і куль-

турної відсталості. Людність, що так поетично сприймала навколишній світ, любила свою землю і не прагнула захопити чужу, не могла бути по-варварськи жорстокою. То правда, що греки і римляни називали народи, які межували з ними, в тому числі і слов'ян, варварами. Проте вони вкладали в це поняття зовсім інший зміст – нехрещений, не причетний до християнства. То вже пізніше, після того як германські племена увірвались в Італію, розгромили і сплюндрували Рим, по-вандальськи знищили прекрасні шедеври античної культури і мистецтва, слово „варвар” набуло різко негативного змісту, який вкладається в нього і тепер. Одначе, повторимо, в нашій книзі цей термін не має негативного значення. Вживається він лише тому, що використовувався у той час, про який ідеться в цій частині нашої праці, й зустрічається в джерелах, використаних нами при її написанні.

Нумізматичні знахідки, крім суто економічного аспекту, дозволяють з'ясувати і політичну ситуацію, яка склалася в перші століття нової ери, коли східні слов'яни, в тому числі й ті, що мешкали на Волині, починають брати безпосередню участь у військово-політичних подіях Європи. Показово, що саме на цей період припадає поява основної маси монетних скарбів та поодиноких римських срібних і золотих монет. Загалом же римське срібло потрапляло на слов'янські землі в обмін на хліб, продукти тваринництва, хутро, мед тощо, а оскільки вони становили вже приватну власність, то такою ж приватною власністю були і монети, отримувані за продукти сільського господарства. Вони концентрувалися в руках окремих людей, інколи в дуже великій кількості. І залежно від різних обставин нагромаджені багатства доводилося терміново ховати. Так з'явилися монетні скарби...

А тим часом життя йшло своїм ходом. Минали роки, десятиліття і століття. Люди орали землю, корчували ліс і чагарники, готуючи ґрунт під нові ниви, копали криниці, погребі. І час від часу під плуг орача чи заступ землекопа потрапляли скарби, зариті в минулих часах. Населенню нашого краю добре були відомі римські срібні гроші перших століть нашої ери. Знаходячи їх під час різних земляних робіт, селяни називали ці монети „Івановими голівками”.

Монети з волинських скарбів пізньоримського часу:
 1-3 – срібні денарії Веспасіана; 4, 5 – срібні денарії Тіта;
 6, 7 – срібні денарії Доміціана; 8 – срібний антоніан Нерви;
 9 – срібний денарій Нерви; 10, 12-15 – срібні денарії Траяна;
 11 – мідний ас Траяна; 16, 18 – срібні денарії Адріана;
 17 – мідний сестерцій Адріана

Необізнані з історією, вони вважали зображення на монетах голів римських імператорів за зображення відсіченої голови Івана Хрестителя. До речі, цю назву ще й зараз можна почути в селах лісостепових районів Волині. Саме в цій, південній зоні найчастіше трапляються монетні та монетно-речові скарби. Зрідка, щоправда, їх знаходять і в поліській зоні, в ті давні часи менше заселеній. Але тут треба мати на увазі ще й таке. Не всі, знайдені за різних обставин, скарби стали відомі науковцям. Можна не сумніватися, що багато срібних і золотих предметів і монет були або знівечені до невпізнанності, тобто перетворені в металевий брухт, який став сировиною для ювелірів, або були придбані за безцінь у неграмотних селян спритними ділками і переплавлені. Про такі численні факти повідомляв згадуваний вже нами відомий дослідник волинських старожитностей Олександр Цинкаловський. Отже, слід гадати, що так пропало чимало дорогоцінних кладів.

Аналіз розпочнемо з великого скарбу срібних римських денаріїв кінця II ст. н. е., який був знайдений 1939 року в селі Лучиці Сокальського району Львівської області селянином А. Сорочуком.¹ Скарб містився в глиняному горщику цеглясто-го кольору і складався з 1600 срібних римських монет, більшість з яких, на жаль, пропала. Лише їх третя частина в кількості 525 екземплярів 1959 року потрапила у Львівський історичний музей. Це – монети імператорів Тіта (79–81 рр. н. е.) – 1 екземпляр; Доміціана (81–96 рр. н. е.) – 3; Емілія Вера (135–138 рр. н. е.) – 3; Антоніна Пія (138–161 рр. н. е.) – 147; Фаустини Старшої (дружина Антоніна Пія) – 42; Марка Аврелія (161–180 рр. н. е.) – 124; Фаустини Молодшої (дружина Марка Аврелія) – 61; Луція Вера (161–169 рр. н. е.) – 15; Луцілли (дружина Луція Вера) – 11; Коммода (180–192 рр. н. е.) – 61; Кріспіни (дружина Коммода) – 1; Пертінакса (193 р. н. е.) – 1; Клодія Альбіна (196–197 рр. н. е.) – 1; Септимія Севера (193 – 211 рр. н. е.) – 3; Юлії Домни (дружина Септимія Севера) – 1. Через стертість 39 монет ідентифікувати не вдалося. Чи не найбільший інтерес становить той факт, що скарб був знайдений на поселенні черняхівської культури (II–V ст. н. е.), розташованому на відстані близько 1,5 км на

північ від села, в урочищі Коло Мулавиці, на схилі берега ставу. Отже, найімовірніше, він належав представникові місцевої ранньослов'янської знаті, якоюсь мірою пов'язаний із римськими провінціями на півдні та південному заході України. Нині скарб зберігається у фондах Львівського історичного музею.

Цікавим також був і скарб римських монет, випадково знайдений під час проведення меліоративних робіт при копанні ровів у 1935 році на околиці села Сереховичі Старовижівського району Волинської області. Він знаходився на дні старовинного човна, видовбаного із суцільного стовбура дерева, так званої моноксилі, в шкіряній торбинці. Як часто буває в таких випадках, чимало монет розібрали люди, і лише незначна їх частина потрапила до Археологічного музею у Варшаві. В човні було також кільканадцять брил місцевого поліського бурштину.² На жаль, точний час заховання скарбу встановити не вдалося.

Про знахідку скарбу римських монет у глиняному горщику в м. Ківерці Волинської області знаходимо коротке повідомлення у праці В. Антоновича „Археологічна карта Волинської губернії”.³ Про скарб золотих і срібних монет пізньоримського часу, знайдений в урочищі Могильна Дорога в селі Лудин Володимир-Волинського району Волинської області, подає короткі відомості О. Цинкаловський. Є також його повідомлення про срібний монетний скарб, знайдений в селі Онишківці Дубнівського району Рівненської області. Якою була первісна кількість монет, що входили до нього, з'ясувати не вдалося. Відомо лише, що з усього скарбу залишилося 8 срібних денаріїв, карбованих у часи правління імператора Траяна (98–117 р. н. е.).⁴

У селі Брани Горохівського району Волинської області під час будівництва залізниці Луцьк–Львів був знайдений скарб срібних римських монет II ст. н. е. та два золоті медальйони імператора Траяна (98–117 рр. н. е.). Багатство було поміщене аж у двох глиняних горщиках, закопаних у землю.⁵

Скарб римських срібних денаріїв II ст. н. е. випадково був знайдений на березі річки Случ у селищі Соснове (колишній Людвіполь) Березнівського району Рівненської області. На

Римські монети зі скарбів Волині: 1 – срібний денарій Фаустини Старшої; 2–10 – срібні денарії Марка Аврелія; 11–15 – срібні денарії Фаустини Молодшої; 16–19 – срібні денарії Луція Вера; 20–23 – срібні денарії Луцілли; 24 – срібний денарій Коммода

жаль, його відразу ж розібрали мешканці села і лише 36 монет потрапило до Краківського археологічного музею. Серед них були денарії Адріана, Антоніна Пія, Фаустини Старшої, Марка Аврелія, Фаустини Молодшої, Коммода, Кріспіни, Септимія Севера і „варварське” наслідування монети Марка Аврелія.⁶

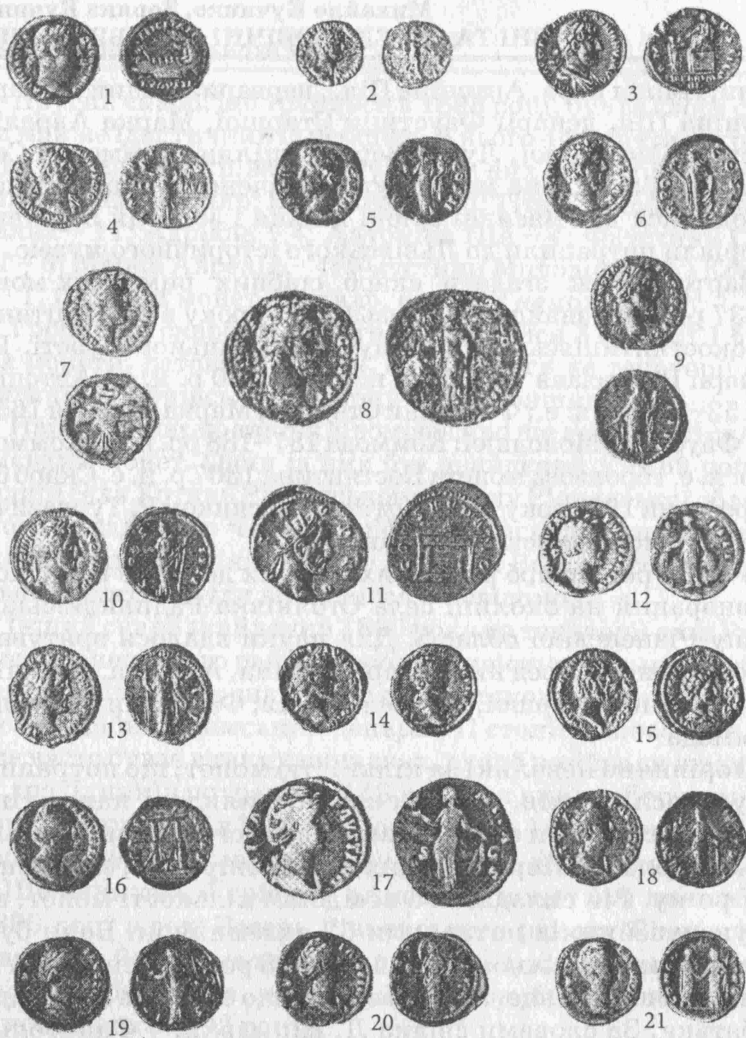
Два монетні скарби знайдено в селищі Мізоч Здолбунівського району Рівненської області. Перший був виявлений випадково в 1927 році в центрі селища і досить швидко розійшовся між людьми. Вченим вдалося зібрати в селян 102 срібні римські денарії. Це – монети імператорів Антоніна Пія, карбовані в 156–60 рр., Луція Вера – в 162–163 рр., Марка Аврелія і Фаустини Молодшої – в 176–177 рр., та Коммода – в 183 році нової ери. Монети потрапили до Музею археології у Варшаві.⁷

Другий скарб був знайдений на околиці селища в 1934 році. Він знаходився в горщику і складався з 200 римських срібних денаріїв. Цей скарб для науки можна вважати втраченим. З нього врятовано лише дві монети, які потрапили до Краківського археологічного музею. Це – денарії Коммода 180 р. н. е. та Фаустини Молодшої.⁸

Подібний скарб срібних римських монет був знайдений у селі Сичівка Шумського району Тернопільської області. На жаль, він також не вцілів. Лише 5 екземплярів з усього скарбу потрапило до Археологічного музею у Варшаві. Це – денарії Траяна, карбовані в 103–111 рр. н. е.; Сабіни (дружина Адріана) 134–135 рр.; Фаустини Старшої; Коммода 180 р. і Коммода 184–185 рр.⁹

Є також відомості про знахідку на початку ХХ ст. скарбу римських монет II–III ст. н. е. поблизу м. Костопіль на Рівненщині, окремі з яких потрапили у Волинський краєзнавчий музей.

Цікавий скарб виявлений у селі Збуж Костопільського району Рівненської області.¹⁰ Тут, під час польових робіт навесні 1957 р. на полі за селом трактором був виораний глиняний горщик черняхівської культури (II–V ст. н. е.) з римськими монетами. На жаль, горщик при оранці розбився, збереглася лише його придонна частина. До скарбу входили 177 срібних монет II–III ст. н. е. Це – денарії Траяна, Адріана,

Римські монети зі скарбів Волині: 1, 3, 4 – срібні денарії Адріана;
 2 – срібний квінарій Адріана; 5, 6 – срібні денарії Емілія Вера;
 7, 9, 10, 12, 13 – срібні денарії Антоніна Пія; 8 – мідний ас Антоніна Пія;
 11 – срібний антоніан Антоніна Пія; 14, 15 – срібні денарії Антоніна Пія
 і Марка Аврелія; 16, 18–21 – срібні денарії Фаустини Старшої;
 17 – мідний ас Фаустини Старшої

Сабіни, Емілія Вера, Антоніна Пія, „варваризований” денарій Антоніна Пія, денарії Фаустини Старшої, Марка Аврелія, Фаустини Молодшої, Луція Вера, Луцілли, Коммода і Септимія Севера. Кілька монет було втрачено. У скарбі також знаходилися два масивні срібні кільця і золотий перстень. Матеріали потрапили до Львівського історичного музею.

Варто також згадати скарб срібних римських монет 70–337 р. н. е., знайдений близько 1916 року в селі Клітинка Старокостянтинівського району Хмельницької області. Це – денарії Веспасіана 70–71 рр. н. е.; Тіта 80 р. н. е.; Антоніна Пія 152–153 рр. н. е.; Фаустини Старшої; Марка Аврелія 165 р. н. е.; Фаустини Молодшої; Коммода 187–188 рр. н. е.; Коммода 190 р. н. е. і бронзова монета Костянтина 1307 р. н. е. Скарб був подарований 1936 року тодішнім його власником Р. Туркевичем Археологічному музею у Варшаві.¹¹

У 1935 році скарб римських срібних денаріїв випадково був виораний на околиці села Стоянівка Радивилівського району Рівненської області. Для науки вдалося врятувати лише 18 монет. Серед них денарії Траяна, Адріана, Антоніна Пія, Фаустини Старшої, Марка Аврелія, Фаустини Молодшої і Коммода.¹²

Порівняно невеликі за кількістю монет, що потрапили до рук дослідників, є два скарби, виявлені наприкінці ХІХ ст. в селі Білгородка Ізяславського району Хмельницької області. Перший з них, найімовірніше, знайдений 1897 ро-ку. Він складався з невідомої кількості монет, але до рук музейників потрапили 52 екземпляри. Вони були куплені Археологічною комісією 1898 року в мешканця містечка І. Файнгольца, який твердив, що отримав їх у спадок від батька. За словами свідка Л. Шпильки, у Файнгольца було 100 монет, але їхню приналежність з’ясувати не вдалося. Що ж до збережених, то це – срібні римські денарії, випущені в часи правління імператорів Гальби (68–69 рр. н. е.), Доміціана (81–96 рр. н. е.), Нерви (96–98 рр. н. е.), Траяна (98–117 рр. н. е.), Адріана (117–138 рр.), Антоніна Пія (138–161 рр. н. е.), Фаустини Старшої, Марка Аврелія (161–180 рр. н. е.), Луція Вера (161–169 рр.), Луцілли, Кріспіни і Коммода (180–192 рр. н. е.). Монети датовані від 68 до 192 років нової ери.¹³

Другий скарб, що трапився в 1898 році, був за своїм складом майже ідентичний із першим. З нього 44 монети потрапили до Київського університету. Серед них були срібні денарії Гальби – 1 екземпляр; Веспасіана – 10; Тіта – 1; Доміціана – 1; Траяна – 11; Адріана – 4; Антоніна Пія – 4; Фаустини Старшої – 6; Марка Аврелія – 4; Фаустини Молодшої – 1 і Коммода – 1. Скільки монет пропало, сказати неможливо.¹⁴

Грошовий скарб, від якого залишилися 3 срібні і 1 бронзова монети, датовані II ст. н. е., трапився на території села Княгиніне Дубнівського району на Рівненщині.

Нарешті, маємо також відомості про ще два великі скарби римських монет. Один із них був знайдений у 1889 році на околиці села Хотинь Рівненського району Рівненської області. В його складі було чимало срібних римських монет, у тому числі й часів правління Марка Аврелія. Вага скарбу досягала кількох фунтів. Куди він подівся – невідомо.¹⁵

Інший скарб знайдений 1890 року на території села Рубче також Рівненського району, поблизу неіснуючого нині хутора Олександрівка. Він знаходився в глиняному горщику і складався зі срібних римських денаріїв II століття нової ери. Як дуже часто буває в таких випадках, скарб розібрали люди. До рук дослідників потрапило 118 монет, з яких у Державному історичному музеї в Москві зберігається 10 екземплярів, а у Варшавському археологічному музеї – 1 екземпляр.¹⁶

Ще один скарб срібних римських монет був виявлений в 1890 році в селі Бегень Рівненського району Рівненської області. До його складу входили денарії, карбовані від часів Адріана до Коммода, тобто найстаршою була монета 117, а наймолодшою – 192 років.

Не всі знайдені скарби склалися із срібних монет. Наприклад, в 1910 році в місті Острог Рівненської області трапився скарб бронзових римських монет, карбованих у часи правління Траяна, Адріана, Антоніна Пія та інших імператорів.¹⁷

А ось скарб мідних римських монет II–III ст. н. е. був знайдений у м. Кременець Тернопільської області. Скільки монет входило до його складу спочатку – залишається невідомим. У музей Київського університету надійшло 44 екземпляри,

Монети зі скарбів Волині пізньоримського часу;

1-4, 6, 7 – срібні денарії Коммода;

5 – мідний сестерцій Коммода; 8-10 – срібний денарій Кріспіні;

11, 12 – срібні денарії Пертінакса; 13 – срібний денарій Дідія Юліана; 14 – мідний сестерцій Дідія Юліана; 15, 16 – срібні денарії Клодія Альбіна;

17, 18, 20 – срібні денарії Септимія Севера;

19 – срібний антоніан Септимія Севера

які були вкладені В. Антоновичем у спеціальний пакет, але не ідентифіковані з конкретними імператорами, оскільки збереженість цих грошей була дуже погана.¹⁸

Цікавий скарб срібних римських монет II–IV ст. н. е. був знайдений 1926 року в садибі О. Дублянської в селі Лопушна поблизу села Почаїв Кременецького району Тернопільської області. Судячи з монет, він є найпізнішим серед монетних кладів Волині. До зібрання входили денарії Адріана (117, 138 рр. н. е.), Луція Вера (161–169 рр. н. е.), Александра Севера (222–235 рр. н. е.), Клавдія II Готтікуса (268–270 рр. н. е.), Костянтина I Великого (306–337 рр. н. е.), Костянтина II (337–340 рр. н. е.) і Валента (364–378 рр. н. е.).¹⁹

Крім срібних та мідних скарбів, зрідка трапляються і золоті. Зокрема, такий скарб був виявлений 1869 року на території села Машів Любомльського району Волинської області. Він знаходився у мідному казанку і складався з трьох золотих злитків і золотої римської монети Марка Аврелія (161–180 рр. н. е.).²⁰

Із сказаного можна зробити висновок, що в скарбах Волині були, головним чином, монети перших століть нової ери, тобто пізньоримського часу. Вище згадувалися лише скарби, але чимало монет на території регіону тряплялися поза скарбами, тобто є поодинокими знахідками. Отже, судячи зі скарбового матеріалу, багатство давніх слов'ян втілювалось не лише у продуктову, а й у грошову форму. В руках окремих представників суспільства, зокрема, його верхівки, зосереджувалась доволі значна кількість срібних монет. В умовах натурального господарства вони не мали руху. Якусь їх частину могли використовувати для виготовлення прикрас, однак переважно більшість римських денаріїв їх власники тримали в потаємних криївках доти, поки в них не з'явиться потреба. Словом, клади римських монет на Волині – це перші справжні скарби у прямому розумінні слова. Звичайно, до них можна застосувати і символічне значення, розуміючи при цьому слово „скарб” як велике багатство.

Крім суто монетних, на території Волині знайдені також монетно-речові й чисто речові скарби, на характеристиці яких доцільно зупинитися. Вони також належать до пізньо-

римського часу, хіба що деякі з них дещо пізніші. Їх грошова і мистецька вартість є навіть більшою від охарактеризованих вище. Хоча все це відносно, бо всі волинські скарби є однаково цінними як для істориків, так і мистецтвознавців.

Одним з найбагатших і чи не найцікавіших волинських скарбів означеного періоду є Борочицький, знайдений, як і переважна більшість згаданих, при земляних роботах. Це трапилося літнього місяця червня 1928 року. Люди працювали заступами, кайлами і лопатами, створюючи насип під майбутню залізничну колію, яка мала з'єднати міста Львів і Луцьк. Жваво йшли роботи і поблизу хутора Мусін, тепер село Мар'янівка, неподалік села Борочичі. Землю возили ручними тачками. Подекуди коні натужно тягли навантаженого глиною воза. Саме тут, на глибині понад 1 м, і був знайдений великий скарб срібних і золотих монет у кількості понад 1500 екземплярів. Однак ця цифра, скоріш за все, занижена, бо, за повідомленнями очевидців, загальна вага скарбу становила начебто понад 50 кілограмів. Точну кількість монет встановити не вдалося вже тоді, бо їх поспіхом розібрали землекопи. До складу скарбу входив також золотий медальйон імператора Клавдія Йовіана (363–364 рр. н. е.). Крім монет і медальйона, до цього величезного скарбу належали також інші предмети високої вартості, у тому числі й посуд, в якому знаходилися денарії. Серед них 2 срібні начиння, які до 1939 року зберігалися у Львові. Одна посудина нагадувала амфору грушоподібної форми з вузькою циліндричною шийкою, оздобленою рослинним орнаментом, і одним дугоподібним вушком. Начиння, виковане з листового срібла завтовшки 1,5 міліметра, мало висоту 39 сантиметрів. Діаметр його по периметру був 59, діаметр дна – 8,5, а горловини – 2,5 сантиметри. Вага ж становила 1 кілограм і 205 грамів. Інша посудина, яйцеподібної форми, була менша, з відламаним вушком, неорнаментована, також викована зі срібного листа завтовшки чотири міліметри. Висота її – 21 сантиметр, діаметр у найширшому місці – 48 сантиметрів, а вага – 544 грами. Це начиння, за словами очевидців, було вщерть заповнене золотими і срібними монетами. Третя посудина – глиняний горщик, овальної форми, виліплений ручним способом.

Скарби пізньоримського часу

Він має два вушка, які дещо підносяться над вінцями. Висота його – 14,3 сантиметри, периметр – 49 сантиметрів, а діаметр горловини – 9 сантиметрів. До складу скарбу входила ще одна коштовна річ – золота таця, розміри якої не вказуються.

Вчені археологи намагалися з'ясувати основне в археологічній науці питання: кому належав цей величезний скарб та хто й коли його заховав? Щоб довідатися про це, дослідники ретельно вивчили весь посуд і дійшли цілком логічного висновку, що місцевим, тобто волинським, його вважати не можна. Натомість висловлювалася слухна думка, що начиння мають південне походження. Срібні посудини – це продукція майстрів одного з великих центрів пізньої Імперії, можливо, Константинополя, і належить до IV століття нової ери. Що ж торкається ліпного горщика того ж часу, то його найправомірніше вважати місцевим, зробленим на Волині. Своім виглядом він нагадує посуд черняхівської культури II–V століть нової ери.

Тут варто зауважити, що, на жаль, значна частина монет, золота таця, а можливо, й інші коштовні речі були одразу ж після виявлення розхванані робітниками, і для науки пропали назавжди. Навряд чи коли-небудь ми щось дізнаємося про їх долю.

Головний хранитель Управління охорони пам'яток мистецтв у Львові Юзеф Пйотровський першим повідомив світ про сенсаційну знахідку. Польський же археолог Влодзімеж Антоневіч (не плутати з українським археологом Володимиром Антоновичем), зробив спробу обстежити місце виявлення скарбу, але без суттєвих результатів. А проблематичним було ось яке питання: чи були монети I–II ст. та медальйон IV ст. Клавдія Йовіана частинами одного скарбу, а чи двох різних? Справа в тому, що, за свідченням робітників, солід Йовіана був знайдений в іншому місці, тобто прямого зв'язку з монетним скарбом він начебто не мав, проте В. Антоневіч вважав, що медальйон не є окремою знахідкою. Якщо це справді так, тоді він мав би бути частиною скарбу. Але тут є одна проблема, яка полягає в тому, що монети і медальйон розділяє часовий проміжок у два століття. Отже, цей факт вимагає логічного пояснення.

*Глиняний горщик зі скарбу
в с. Борочичі Горохівського району Волинської області*

Попри те, що значна частина коштовностей розійшлася по руках, представникам влади вдалося відібрати в землекопів близько 9 кілограмів монет. У подальшому майже 4 кг монет і 2 срібні посудини дісталися Львівському казначейству, а понад 5 кілограмів грошей, глиняний горщик і солід Йовіана були передані в Археологічний музей у Варшаві. Ще 362 монети придбав музей Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові, які в 1940 році разом з іншими цінними речами були передані у Львівський історичний музей. Нарешті, 51 срібна монета попала у Львівський державний музей мистецтв. Щоправда, частина Борочицького скарбу, яка потрапила до різних установ міста Львова, зникла безслідно під час Другої світової війни. Що ж до соліда Йовіана та срібних монет, то відомо, що вони зберігаються в Археологічному музеї у Варшаві.

Очевидно, читачам буде цікаво докладніше дізнатися про характер знахідок, які входили до скарбу, тому нижче ми подамо їх аналіз. У порядку хронології почнемо з найтиповіших монет. Це – денарії римських імператорів I–II століть нашої ери. Відомий дослідник старожитностей Волині археолог Олександр Цинкаловський у своїй праці „Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся” докладно проаналізував частину скарбу, вагою 4 кілограми, в сумі 362 срібні монети. Серед них: денарії Веспасіана (69–79 рр. н. е.), Траяна (98–117 рр. н. е.), Адріана (117–138 рр. н. е.), Сабіни (дружина Адріана, померла 134 р. н. е.), Антоніна Пія (138–161 рр. н. е.), Луція Вера (161–169 рр. н. е.), Марка Аврелія (161–180 рр. н. е.), Коммода (180–192 рр. н. е.), Кріспіни (дружина Коммода, померла 183 р. н. е.), Септимія Севера (193–211 рр. н. е.) та ін. Судячи з останньої дати на монеті, можна припустити, що Борочицький скарб було захищено в землі в III столітті нової ери. Багато монет стерті так, що неможливо визначити ні зображення на них, ні рік карбування. Власне, це вже просто срібний брухт.

Децю докладніше треба сказати і про згадуваний солід, чи медальйон. Він виготовлений із світло-жовтого золота, у Константинополі, в час правління імператора Клавдія Йовіана (з 27 червня 363 по 17 лютого 364 років). Солід об-

рамлений двома листками золота, оздоблений із лицьового боку філігранню і зерню та має циліндричне трубчасте вушко для підвішування. Діаметр медальйона – 9,91 см, ширина обрамлення – 3 см, довжина вушка – 2,85 см, вага – 173 грами. З одного боку на гладкому крузі зображено погруддя імператора і навколо напис: DN IOVIANUS PEPERAVA (Dominus noster Jovianus pius, felix perpetuus Augustus). З другого боку зображено постать імператора на троні й жінку, яка стоїть на колінах і тримає вінок у руці, далі – богиню перемоги і навколо напис: CAUDIUM ROMANORUM CONSP[ektus]. Як уже зауважувалося, медальйон Йовіана, датований IV століттям, не узгоджується часово із скарбом монет I–II ст. і, скоріше за все, був знайдений окремо або ж був частиною іншого скарбу, який знаходився неподалік від першого. О. Цинкаловський висловлював думку, що в Борочичах знайдено два скарби. Це підтверджував також його знайомий, мешканець міста Кракова О. Дилевський, який керував роботами при будівництві залізниці.²¹ Однак ця думка не є одноставною. Виникає і таке питання: яким чином міг утворитися грандіозний за кількістю речей Борочицький скарб? Волинський журналіст Леонід Лагановський робить припущення, що скарб нагромаджувався поступово шляхом торговельних зв'язків із Римом з кінця I – до початку III ст. н. е., поповнившись згодом у IV ст. срібними посудинами і солідом (медальйоном) Йовіана, який він вважає військовим трофеєм. Такою є історія найбільшого з досі знайдених на Волині скарбів. Гадаємо, що вона не пройде повз увагу допитливих читачів, адже стосується справді унікальної знахідки.

Кожна історична доба мала свої судові процеси. Вони виникали з різних причин чи приводів. По-різному вони й закінчувалися. Та й з плином часу забулись... Одначе завдяки одному судовому процесу ми довідались про детективний випадок, пов'язаний з цікавою археологічною знахідкою – скарбом коштовних речей, виявлених у селі Ласків Володимир-Волинського району Волинської області. А все почалося з того, що навесні 1610 року під час оранки ниви кріпак поміщика Михайла Войно-Оранського Кирило Божко раптом помітив, як під скибою виораної землі щось блиснуло під промінням

*Золотий медальйон імператора Клавдія Йовіана (363–364 рр. н. е.)
з Борочицького скарбу на Волині*

сонця. Селянин зупинив волів і підняв... золоту монету! Поспіхом зашкарубленими пальцями почав розгрібати землю і знайшов ще кілька золотих та срібних предметів, яких ще ніколи у своєму житті не бачив. Загалом, скарб складався із 18 золотих і срібних предметів. Божко зібрав знахідки та відправився з ними до міста Володимира, де продав їх єврею Хаскелю. Але за короткий час по тому про знахідку довідався пан, який вважався єдиним повноправним володарем і землі, і того, що в ній знаходиться, та й самого селянина-кріпака. Що він зробив із своїм кріпаком, покарав його чи ні за те, що той не приніс все знайдене поміщикові, джерела не повідомляють, але відомо, що Войно-Оранський поставив вимогу, щоб Хаскель повернув скарб йому як законному власнику. Однак крамар і гадки не допускав про безкоштовну передачу цінностей феодалові, натомість передав їх на зберігання бургграфу Володимирського замку Андрію Мисівському. При тому сам факт передачі коштовного скарбу був засвідчений юридичним актом від 4 травня 1610 р., в якому перераховуються всі знайдені речі. Невідомо, на якій підставі, але невдовзі скарб потрапив до рук Володимирського старости князя Януша Острозького. Поміщик не посмів судитися з могутнім волинським магнатом, але подав до суду позов проти бургграфа з вимогою виплатити йому вартість скарбу – 1000 злотих. Сума на той час величезна! Однак вирішення судової справи, за звичаєм того часу, затягнулося на довгі роки. Лише в лютому 1621 року Володимирський земський суд визнав законне право М. Войно-Оранського на скарб. Щоправда, тоді князь Януш Острозький уже не жив. Та й скарб невідь-де подівся. Через п'ять років поміщик, переконавшись у безперспективності подальшої судової тяганини, відмовився від претензій на скарб, сліди якого й так безслідно загубилися. Здавалося б – кінець детективної історії. Одначе, на щастя, все повернулось інакше. Ні, скарб не відшукався, але... Завдяки цій незвичайній пригоді на світ з'явилися документи про дуже цікавий скарб, знайдений майже 400 років тому. Документи – це два реєстри, кожен з яких містить опис речей, які входили до складу Ласківського скарбу.

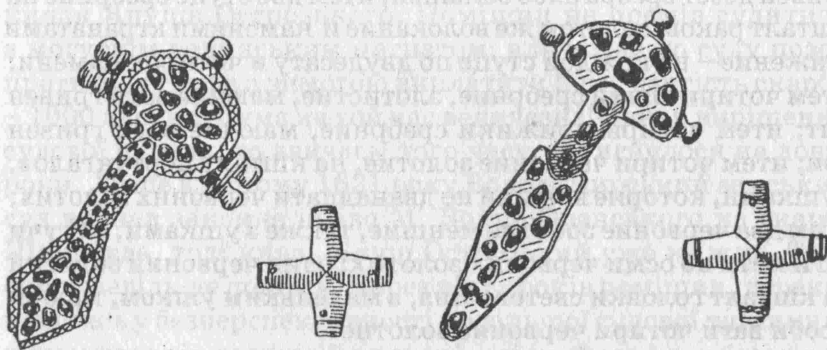
Перший був складений бургграфом А. Мисівським 4 травня 1610 року при передачі йому скарбу міщанином Хаскелем. Документ, написаний польською мовою, дуже лаконічний. У ньому лише перераховані знахідки: „Срібна чарка; два предмети, подібні до раків, оздоблені гранатовими каменями; чотири позолочені бляшки; чотири срібні хрестики; чотири золоті червонці, великі, на кшталт португалів, з вушками; два червонці золоті, значно менші, також з вушками; один червонець золотий на кшталт голівки святого Івана, з вушком”. Як бачимо, цей реєстр дає надто приблизне уявлення про знайдені предмети.

Другий документ – рішення Володимирського земського суду від 4 лютого 1621 року, написаний староукраїнською діловою мовою, подає докладніші відомості як про загальний вигляд знайдених речей, так і про їх вагу та вартість. Безперечно, для читачів, які бажають більше знати про скарб, який, на жаль, побачити вже неможливо, цей реєстр є набагато ціннішим. Саме тому, на нашу думку, його варто навести тут мовою оригіналу. До скарбу зараховували: „Речи сребра, клейнотов, то ест: чарку сребрную, маючую ваги в себе гривен десет сребра албо большей; итем две ступе сребрние на кшталт раков, золотом же волокание и каменями кгранатами осажение – на каждой ступе по двудесату и чотирох камени; итем чотири бляхи сребрние, злотистие, маючие ваги гривен пят; итем чотири крижики сребрние, маючие ваги гривен три; итем чотири червоние золотие, на кшталт португгалов, з ушками, которие важили по дванадцати червоних золотих; итем два червоние золотие меншие, также з ушками, могучи ваги мети по осми червоних золотих; один червоний золотий на кшталт головки светого Яна, з маленьким ушком, маючи в соби ваги чотири червоние золотие”.

Так звучав документ по-староукраїнськи. Гадаємо, що текст достатньо зрозумілий і не викличе якихось труднощів при його читанні. Впевненості додає також і те, що нижче ми зробимо спробу детальнішого розгляду речей втраченого, на жаль, скарбу з відповідними історичними коментарями.

Документ 1621 року дозволяє зробити загальний формально-типологічний аналіз Ласківського скарбу з досить

великою ймовірністю визначення часу виготовлення і збереження речей, які входили до його складу. Ідучи за реєстром предметів, назвемо передусім срібну „чарку”. Судячи з ваги, зазначеної в документі, це мала бути досить велика посудина, а не маленька чарка в теперішньому значенні слова. Відомо, що з IV ст. н. е. на землях Волині серед знахідок іноземного походження починає траплятися срібний візантійський посуд. Варто згадати хоча б описані вище коштовні начиння з Борочицького скарбу. Ну, а що стосується згаданих у документах срібних хрестиків і позолочених бляшок, то не виключено, що вони могли бути деталями з набору прикрас кінської зброї, досить частих знахідок у пізньоримському часі на території Волині. Подібні чи близькі за формою оздоби зброї відомі у скарбі, знайденому в селі Качин Камінь-Каширського району Волинської області, про який мова йтиме нижче. Що ж до срібних, позолочених, а точніше, обкладених тонким листовим золотом, предметів, схожих на раків і прикрашених вставками гранатового каміння, то їх вважають фібулами – застібками зі срібними голками. Вони застосову-

Фібули та хрестики зі скарбу
в с. Ласків Володимир-Волинського району Волинської області
(згідно з описом 1621 року).

валися для спинання верхнього одягу, наприклад, плащів. Це двоциткові застібки з напівкруглою голівкою з трьома виступами і ромбічною ніжкою, оздоблені гранатами. Археолог Михайло Брайчевський вбачав у них фібули керченського типу, що датуються IV–V століттями нової ери.²² Своєю формою ці фібули і справді нагадують раків.

Однак найбільший інтерес викликають названі в обох документах золоті монети, що були поруч із речами, у складі Ласківського скарбу. Про одну з них сказано, що це „червонець золотий на кшталт голівки святого Івана”. Нумізматам відомо, що цим терміном на Волині та в Польщі позначалися римські монети із зображеннями імператорів, про що ми вже згадували. Монета з Ласківського скарбу абсолютно синхронна з іншими речами, що були поруч з нею. Цікаво, що український нумізмат В. Шугаєвський, докладно та всебічно вивчивши ці монети, дійшов однозначного висновку, що маємо справу не із золотими монетами, а з пізньоримськими медальйонами часів імператора Костянтина Великого або його наступників. Отже, мова йде про золоті медальйони IV століття нової ери. Їх номінальна вартість була такою: перших чотирьох екземплярів – по дев’ять солідів, двох менших – по шість і одного – три соліди.

В нумізматиці медальйони подекуди помилково вважають монетами великого номіналу. Однак насправді це зовсім не монети в прямому значенні слова. Вони карбувалися не для грошового обігу, а для нагород, тобто слугували медалями. Ними римська адміністрація нагороджувала незалежних від Риму „варварських” вождів або військових начальників, які були союзниками римлян. Показово, що знахідки таких медальйонів трапляються за межами власне римських земель. Нагадаємо, що це був період, коли маси „варварських” племен у пошуках нових місць поселення вторгалися в межі Імперії. Риму, а згодом і Константинополю, доводилось проводити доволі складну політику зі своїми сусідами з метою перетягти хоча б частину з них на свій бік. Для цього, поруч із грошовими чи іншими нагородами, імператорами використовувались і медальйони, подібні до знайдених у Ласкові.

Наявність медальйонів, датованих IV ст. н. е., у складі скарбу переконливо свідчить і про час його формування.

Михайло Кучинко, Зоряна Кучинко
ДАВНІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНІ СКАРБИ ВОЛИНИ

Разом з тим, можна впевнено говорити, що людина, яка закопала цей скарб, у тому числі й сім медальйонів, мала відігравати неабияку роль у подіях IV ст. н. е. десь на Нижньому Дунаї. Ці події пов'язані з нападами на римські провінції в Подунав'ї в середині III ст. германського племені – готів. Союзники, які виступали на боці римлян, очевидно, і були нагороджені золотими медальйонами. Повернувшись на рідну землю, один з можливих учасників цих подій і заховав коштовності, однак з невідомих нам причин забрати їх уже не зміг. Можливо, він загинув. Все сказане дає підстави бачити в Ласківському, як, до речі, і в Борочицькому скарбі, знахідку, зариту в землю десь на рубежі IV–V століть нової ери. Хто був власником Ласківського скарбу, сьогодні сказати важко. Але, зважаючи на те, що в його складі було аж сім медальйонів, можна припустити, що ним міг бути один з „варварських” військових ватажків. Такої думки дотримувався, зокрема, і Михайло Брайчевський.²³

Серед волинських скарбів пізньоримської доби був і Качинський скарб. Він також дуже цікавий з багатьох точок зору, хоч і не такий багатий, як Борочицький чи Ласківський. Однак в нього є дуже важливий позитив: скарб зберігся до наших днів і знаходиться в експозиції Волинського краєзнавчого музею. А це дозволяє кожному, хто лише забажає, побачити його власними очима. Обставини виявлення цієї цінної для науки знахідки доволі прозаїчні. Влітку 1961 року колгоспники села Качин Камінь-Каширського району Волинської області вручну копали продовгасту яму-рів для силосування зелених кормів для худоби. Ґрунт був майже однорідний, піщаний, і копався доволі легко, коли раптом заступ одного із землекопів вперся у щось тверде. Як з'ясувалося, після того як відкинули ґрунт, це був перевернутий догори дном глиняний горщик. Відклавши заступ і піднявши горщик, колгоспник побачив різноманітні срібні речі. До честі селян, слід зауважити, що вони не розхватили скарб (можливо, через те, що це були не монети), а передали його вчителю історії місцевої школи О.Ф. Мельничуку. А вчитель, у свою чергу, відвіз скарб до обласного центру і передав у Волинський краєзнавчий музей. Навесні 1962 року місце знахідки було

дуже ретельно обстежено науковцями з Києва і Луцька, проте ні якихось інших знахідок, ані взагалі культурного шару, який би засвідчував існування тут поселення давніх людей, не зафіксовано. Натомість, від очевидців вдалося довідатися про обставини виявлення скарбу. Він лежав на дні неглибокої ямки і був накритий товстостінним, грубої фактури ліпним горщиком коричневого кольору. З уваги на відсутність на предметах слідів перебування у вогні можна виключити також і версію про те, що речі слугували супровідним інвентарем у кремаційному похованні. Отже, і могильника на цьому місці не було. Залишається правдоподібним тільки один факт, а саме: скарб хтось закопав навмисно з метою надійного збереження. Для цього було обрано місце, розташоване за поселенням, але недалеко від нього.

До складу Качинського скарбу входили речі двох категорій: оздоби людського вбрання та предмети і прикраси кінської зброї. Гадаємо, що допитливим читачам буде цікаво дізнатися про характер цих знахідок, тому нижче подаємо їх опис, а також відповідні ілюстрації.

До першої категорії речей належать такі знахідки: велика срібна поясна пряжка зі щитком, яка має загальну довжину 9 сантиметрів. Кільцева дужка пряжки потовщена, розміром 4 x 5 сантиметрів, а язичок із загнутим кінцем, трикутний у перерізі, завдовжки 8,7 сантиметрів. Щиток прямокутний, розміром 3,3 x 3,7 сантиметра. Він оздоблений багатим орнаментом, що складається з позолоти, нанесеної у вигляді вузького жолобка по краях, прилягаючою до нього вузькою стрічкою, та двох широких прямокутних смуг посередині. Стрічки покриті пунсонним орнаментом із косих рисочок та дужок із заокругленими кінцями. Між позолоченими стрічками – срібний фон, заповнений дрібною плетінкою по черні.

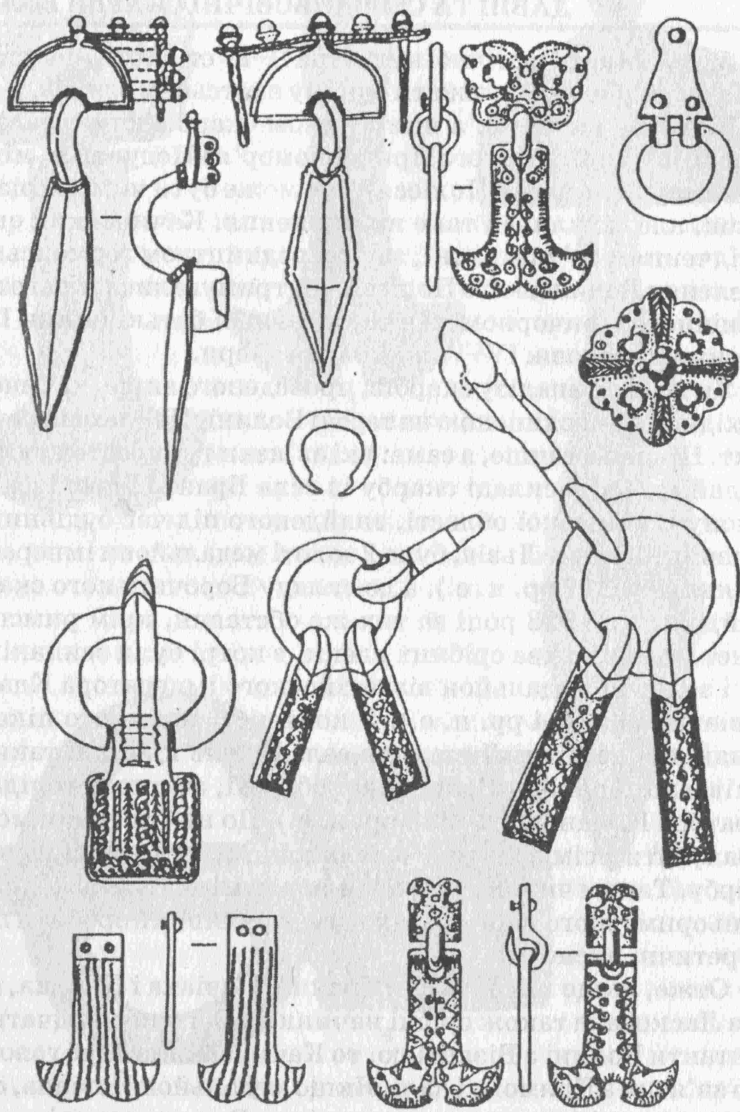
До деталей людського вбрання належить також мала срібна пряжка із щитком трикутної форми, завдовжки 3,5 сантиметра та окрема розігнута дужка від такої ж малої пряжки. Окрім названих поясних пряжок, до знахідок, що пов'язуються з одягом, слід зарахувати і дві двощиткові фібули з напівкруглим верхнім щитком та з видовженим ромбічної форми щитком ніжки. Довжина фібули – 12 сантиметрів.

На напівкруглому щитку однієї з двох фібул є прямокутна пластинчаста рамка з трьома шипами. Крім того, фрагмент подібної рамки від фібули, пружинка та фібульна срібна голка збереглися окремо.

Другу категорію речей становили деталі кінської збруї. Передусім – це вудила, роз'єднані на дві половини у вигляді великих срібних кілець, з насадженими на них частинами срібного мундштука із залізним стрижнем. Крім мундштука, на кільцях закріплені дві прямокутні позолочені пластинки, завдовжки 7 сантиметрів. Цікавою з мистецької точки зору є підвіска, яка складається з двох срібних позолочених пластинок, з'єднаних срібною дужкою. Верхня пластинка, майже овальної форми, оздоблена зображеннями двох кінських голівок, а нижня, продовгастої форми, має якореподібні закінчення. До цього ж комплексу входила пара подібних двопластинчастих підвісок, також з'єднаних дужкою. Верхня пластинка квадратної форми, оздоблена зображеннями пташиних голівок, обернених у протилежні боки, а нижня, прямокутна, має закінчення у вигляді якоря. Знайдена також пара підвісок, кожна з яких виготовлена із суцільної срібної пластинки з якореподібним закінченням. Вони покриті позолотою і оздоблені візерунком у вигляді риб'ячої луски. Насамкінець треба назвати ще круглу пластинку, діаметром близько 5 сантиметрів, прикрашену комбінованим орнаментом у вигляді кружечків, ялинки, крапок та наскрізних отворів у вигляді сердечок. Всі підвіски були прикрасами шкіряних пасків збруї, зокрема вуздечки.

До складу скарбу входив також срібний продовгуватий брусок завдовжки 11 і завширшки 1,7 см, вагою 109 грамів. Призначення його невідоме. Скоріше за все, це була просто сировина, з якої виготовлялися прикраси.

Речі, подібні до тих, що входили до Качинського скарбу, найчастіше трапляються на території Північного Причорномор'я та Подунав'я. Такі вироби були продукцією, виготовленою у традиціях провінціально-римського ремесла, для заможних представників „варварських” племен. Що ж до предметів із скарбу в селі Качин, то з уваги на те, що на території Волині в пізній римській час панували представники так званої

Срібні прикраси зі скарбу
в с. Камінь-Каширського району Волинської області

вельбарської археологічної культури II–IV ст. – готи, цей скарб, найімовірніше, міг належати одному з готських вождів.

Виникає питання: а яким чином скарб з комплексами, типовими для Північного Причорномор'я і Подунав'я, міг потрапити у Волинське Полісся? Тут може бути чимало різних думок, але можливе і таке припущення. Качинський скарб є свідченням зв'язків, які, за посередництвом германського населення Волинського Полісся, підтримувалися між готами Північного Причорномор'я та їх давньої батьківщини Прибалтики впродовж IV–V століть нової ери.

Як видно з аналізу скарбів, проведеного вище, качинська знахідка не є поодинокую на терені Волині. Це – незаперечний факт. Цікавим є інше, а саме: які зв'язки тут простежуються. Згадаймо, що у складі скарбу із села Брани Горохівського району Волинської області, знайденого під час будівництва залізниці Луцьк–Львів, було 2 золоті медальйони імператора Траяна (98–117 рр. н. е.), а до складу Борочицького скарбу, знайденого в 1928 році за тих же обставин, крім римських монет, входили два срібних глеки, в котрі були зсіпані гроші, і золотий медальйон візантійського імператора Клавдія Йовіана (363–364 рр. н. е.). У контексті сказаного цікавою є знахідка на річці Липа біля села Красів цього ж таки Горохівського району Волинської області, золотого соліда імператора Юліана (361–363 рр. н. е.). До цієї ж групи можна зарахувати і сім золотих медальйонів IV ст. з Ласківського скарбу. Таким чином, маємо цікаву нумізматичну колекцію пізньоримського періоду, яка дає можливість зробити певні теоретичні висновки.

Отже, якщо медальйони Траяна, Йовіана і Юліана, соліди з Ласкова, а також срібні начиння з Борочич свідчать про контакти Волині з Візантією, то Качинський скарб говорить про зв'язки з Кримом. І далі. Якщо медальйон Йовіана, солід Юліана та срібні глеки потрапили на Волинь внаслідок воєнних подій, то, як вважали деякі дослідники, речі Качинського скарбу, які становлять прикраси одягу однієї людини та кінської збруї, свідчать про мирний характер взаємин.²⁴

Можна висловити припущення, що деякі, принаймні північноволинські скарби належали представникам місце-

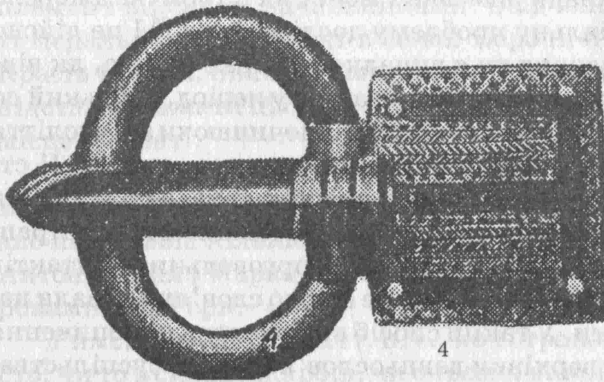
1

2

3

4

4

Прикраси з Качинського скарбу; 1, 2 – підвіски; 3 – двоциткова
фібула; 4 – велика пряжка з прямокутним щитком

вих германських, готських родів, які мали прямі контакти зі своїми одноплемінниками південних регіонів України і районів Центральної Європи, де й могли придбати дорогі речі. А заховані вони були в умовах військових конфліктів зі слов'янами, які намагалися вигнати германців із своєї землі. І врешті-решт, деь на рубежі IV–V ст. зробили це.

І ще один цікавий штрих до характеристики волинських скарбів цього періоду. Варто звернути увагу на той факт, що лише на території Волинської області знайдено аж 10 золотих римських медальйонів, до речі, половину з усіх відомих взагалі. В сукупності з іншими коштовними знахідками вони свідчать про неабияку роль давнього населення Волині в налагодженні контактів з римським світом. У зв'язку з цим викликає інтерес існування таких, на перший погляд незрозумілих і досить-таки загадкових топонімів, як „Римський шлях” у селі Садів Луцького району чи „Траянові вали” між селами Борочичі і Брани Горохівського району Волинської області.

На думку деяких українських вчених, зокрема Михайла Брайчевського, клади римських монет як історичне джерело становлять спеціальну проблему дослідження.²⁵ І це дійсно так. Очевидно, навряд чи є випадковим таке явище, як відсутність скарбів у скіфську епоху або ж у період, близький до рубежу нової ери і поява їх в Україні, починаючи з II століття нової ери. Можна вважати, що основна маса монет I–II ст. н. е., які входять до волинських скарбів, була одержана від римлян у IV–V століттях. Більшість римських монет потрапляла до східних слов'ян у результаті торговельних контактів із римлянами. В обмін на римське срібло слов'яни давали натуральні продукти. У такий спосіб відбувалося накопичення багатств у руках верхівки давньослов'янського суспільства. Ці багатства ставали скарбами, які за умов натурального господарства не завжди одразу знаходили застосування, а щоб вони не пропали, – їх ховали. Зрозуміло, що закопування скарбів не означало знищення цих багатств. Навпаки, зариття цінного майна проводилося з наміром у слушний час викопати його. Гроші поступово стають універсальним товаром, реальним і надійним багатством. Тож можна сказати,

Скарби пізньоримського часу

що процес збирання скарбів навіть виконував певні функції грошового обігу, таким чином регулюючи його. Про те, що це було так переконливо, свідчить і сам склад скарбів пізньоримського часу. Як ми бачили вище, переважна їх більшість складалася зі срібних чи інших монет, тобто це були грошові, накопичувальні скарби. Навряд чи вони просто лежали нерухомо. Найбільш імовірно, що скарби час від часу поповнювалися грішми, а при потребі якусь частину монет забирали. Умовно кажучи, грошові скарби виконували функцію таких собі банків. Крім монет, у складі скарбів зрідка трапляються також предмети побутового характеру чи практичного вжитку. Це – дорогий посуд, пряжки, фібули, персні, а також злитки золота. Отже, крім монет, до складу скарбів входили тільки предмети розкоші.

Прагнення до нагромадження скарбів призводило і до виникнення наємництва. Вище ми зауважували, що римляни не лише вербували найманців із „варварських” племен, але й прагнули також за допомогою підкупів і нагород перетягти на свій бік цілі військові загони на чолі з місцевими вождями племен і військовонаачальниками. Свідченням цього є золоті медальйони, знайдені в селах Борочичі, Брани, Ласків, Красів та інші. Знахідки медальйонів у скарбах монет дають підстави вважати ці скарби належними саме представникам місцевої знаті.

Хронологічно найбільша кількість кладів закінчується монетами Коммода і Септимія Севера – 193–211 рр. н. е., але найбільша кількість монет у їх складі припадає на часи Антоніна Пія і Марка Аврелія, тобто на час між 138 і 180-ми роками нової ери.

Римська монета I–II ст. н. е., хоч і трапляється досить часто, чи то в складі скарбів, чи окремо, виконувала, головним чином, функції накопичення багатства або слугувала сировиною для ювелірів, але меншою мірою використовувалася для торгових операцій. До того ж, як ми могли пересвідчитися, римські денарії зникають із скарбів у IV – найпізніше у V століттях нової ери. Як слушно зауважує відомий дослідник грошового обігу на території України Микола Котляр, римська монета не використовувалася східними слов'янами в

VI–VII ст., як вважають деякі вчені.²⁶ Дійсно, в ранньосередньовічному часі, який поступово переріс у переддержавний період VIII–IX ст. і нарешті в добу Київської Русі, римські монети вже не зустрічаються. Та й взагалі, безперервний монетний обіг на Волині, як, зрештою, і в цілому в Україні, за матеріалами скарбів не простежується. До речі, скарбів VI–VII ст. на Волині, на відміну від центральних районів України, взагалі немає. Попри ретельні пошуки у фондах музеїв історичної Волині та при опрацюванні документів і праць попередніх істориків, навіть згадок про скарби середини і другої половини I тисячоліття нової ери нами не виявлено. І причина цього явища може бути пояснена лише тим, що їх, скоріш за все, тут немає. Принаймні на сьогодні. Нова, до того ж доволі численна, серія кладів припадає вже на давньоруський період, розгляду якого і присвячена наступна частина нашої книги.

Підсумовуючи характеристику волинських скарбів пізньоримського часу, виявлених за межами Імперії, в тому числі на досліджуваній території, слід відзначити, що вони були пов'язані із соціально-економічним розвитком ранньослов'янського суспільства. Можна без перебільшення сказати, що ці скарби, поруч з археологічними та писемними даними, є ще одним важливим джерелом для вивчення історії давніх слов'ян.

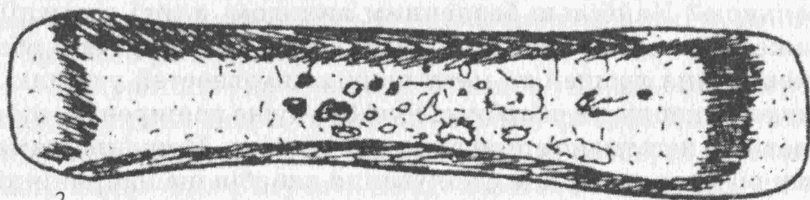
РУСЬКІ СКАРБИ X–XIII СТОЛІТЬ

Період другої половини I тисячоліття нової ери в історії східних слов'ян взагалі і Волині зокрема – це час завершення процесу становлення феодалізму і виникнення держави Русь. У X ст. до її складу увійшла і Волинська земля. Нині вже загально відомо, що основою феодального ладу було насильницьке присвоєння землевласниками продуктів праці залежних селян. А натуральний характер господарства цілком забезпечував потреби ранньосередньовічного суспільства. Не дивлячись на домінування натурального господарства, певну роль у житті людей відігравала і торгівля. І не лише внутрішня, а й зовнішня. Щоправда, предмети вивозу, чи то пак експорту, такі як зерно, хутра, прядиво, мед, віск, забиралися феодалами від смердів без усякого еквіваленту як данина чи оброк. Отримані ж за них шляхом торгівлі імпортовані речі у вигляді шовку, оксамиту, парчі, а також коштовних ювелірних прикрас осідали переважно в садибах феодалів. Отже, реально все суспільне багатство того періоду зосереджувалося в їхніх руках. У той же час панування натурального господарства з притаманним йому простим відтворенням призводило до того, що основна маса багатства лежала без будь-якого руху, у вигляді скарбів. По суті, з такою картиною ми вже певною мірою знайомі з попередніх часів.

Для давньоруського періоду характерними були скарби коштовних ювелірних виробів, переважно жіночих прикрас, і меншою мірою грошові скарби арабських диргемів, західноєвропейських денаріїв і руських монетних гривень у вигляді злитків срібла з точно визначеною вагою та формою. Гадаємо, що читачам буде цікаво довідатися про монетні гривні дещо більше вже тепер, оскільки в подальшому вони лише згадуватимуться нами при аналізі окремих грошово-речових скарбів. Тут варто зауважити, що хоча внутрішня торгівля на території Волині існувала переважно в простій безгрошовій формі, проте мав місце і грошовий обіг. Щоправда, незначна кількість східних диргемів чи західноєвропейських денаріїв не мала істотного впливу на волинську торгівлю, але в торгових операціях на Волині використовувалися гривні, які є доволі численними знахідками як окремо, так і в складі скарбів. Кінцева стандартизація форми і ваги злитків припадає на середину XI ст., що засвідчується їх знахідками в скарбах цього часу. Загалом на території Волинської землі грошові гривні знайдені в селах Борщівка, Висоцьк, Городок, Дорогобуж, Торговиця, Хотинь на Рівненщині, а також в Луцьку і селах Соснина Іваничівського та Новоузького Любомльського районів Волинської області. Тут варто зазначити, що за формою і вагою гривні поділяються на три типи. Перший представляють гривні київського типу – продовгуватої підромбічної шестикутної форми, вагою близько 160 грамів. Вони були знайдені у Борщівці, Висоцькому, Городку, Торговиці, Соснині та Луцьку. Другий тип – це гривні новгородського типу, за формою паличкоподібні, продовгуваті, вагою понад 200 грамів. На Волині вони знайдені в Луцьку і Торговиці. Нарешті, третій тип репрезентований гривнями чернігівського типу, які мають неправильну овальну чи видовжену ромбічну форму з гострими кінцями, вагою близько 197 грамів. Вони представлені у складі скарбів із сіл Борщівка, Висоцьк і окремо знахідкою в Дорогобужі. Київські гривні функціонували до середини XIII, а новгородські – і в XIV століттях. Що ж до чернігівських гривень, то вони з'явилися дещо пізніше за київські і майже одночасно з новгородськими в кінці XI – на

1

2

3

Грошові гривні з території Волині:

1 – гривня київського типу з Луцька;

2 – гривня новгородського типу з Торговиці;

3 – гривня чернігівського типу з Дорогобужа

початку XII століть. Вважається, що до татаро-монгольської навали всі три типи гривень функціонували паралельно.¹

Отже, започаткований ще в раніші часи процес нагромадження цінностей у вигляді скарбів продовжувався. Методи накопичення багатств у давньоруський час були різними, однак соціальний зміст скарбів, незалежно від їхнього складу, залишався таким, як і у попередній час.

Розвиток товарного виробництва був порівняно обмеженим, а товарно-грошовий обіг – дуже повільним. Тому переважна більшість монетного металу лежала нерухомо у вигляді скарбів до того часу, коли їх власникові заманеться їх узяти. Та й де можна було зберігати цінності, коли банки ще не існували, а загроза їх втрати внаслідок грабежу була реальною? Найбільш безпечним виходом з цієї ситуації вважалося переховування скарбу в потаємній криївці або закопування грошей та металевих коштовностей у землю. Звичай закопувати скарби на Русі був дуже поширений, що, вочевидь, негативно впливало на економіку. Можливо, саме тому різко засуджував закопування скарбів ще наприкінці XI століття Великий князь Київський Володимир Мономах. У знаменитому „Поученні” своїм дітям він писав: „В землі не ховайте [нічого] – се нам великий єсть гріх”.² Очевидно, в ті часи чимало людей воліли краще довірити своє багатство землі, ніж піддавати його загрозі пограбування.

Яким чином проходив процес формування монетних скарбів, ми могли спостерігати в попередньому періоді. А ось нагромадження речових скарбів, куди входили предмети, пов'язані з вбранням і особистими предметами, проходило, найвірогідніше у результаті переходу коштовностей по лінії успадкування. Спостереження показують, що якщо речі скарбу і нагромаджувалися впродовж півтора–двох століть, то між датуванням окремих знахідок великих інтервалів немає. Не трапляються, зокрема, скарби, в яких були б предмети лише X і XII століть. Відсутність часових перерв між ними можна, очевидно, пояснити тим, що речовий скарб формувався не в результаті скупки різночасових прикрас, а внаслідок його систематичного поповнення низкою власників, які успад-

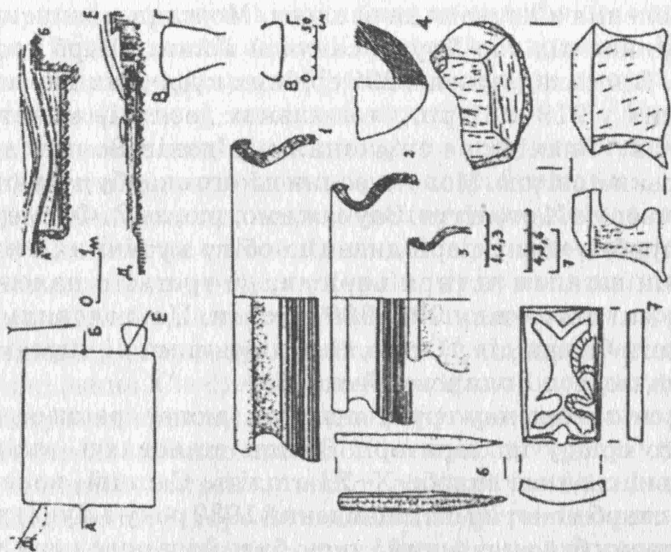
ковували родинні коштовності. Про такий перехід сімейних реліквій по спадковості згадує Руський Літопис під 1288 роком, розповідаючи, як перед смертю Володимир-Волинський князь Володимир Василькович роздавав убогим своє майно: „золото, і срібло, і каміння дороге, і пояси золоті отця свого, і срібні, і своє, що після отця свого придбав був... І блюда великі срібні, і кубки золоті та срібні... і намиста великі золоті баби своєї [Анни], і матері своєї [Олени], – все перелив...”³ Нерідко в скарбах старі речі переважають кількісно над новими, а буває і навпаки, коли основну частину скарбу становлять нові предмети. Одначе, в будь-якому випадку, час зариття скарбу визначають найновіші речі. Впадає в очі, що переважна більшість речових скарбів домонгольського часу складається переважно із жіночих прикрас, хоча варто зауважити, що трапляються також чисто монетні та змішані – монетно-речові скарби.

Найранішим на території Волині є унікальний для регіону монетний скарб, що зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею. На жаль, ні час, ні місце, ні обставини його виявлення з'ясувати не вдалося. Можливо, записи про це загубилися під час Другої світової війни. Скарб досить великий. Він складається з 297 срібних куфічних диргемів, карбованих у 918–921 рр., та кількох десятків монетних фрагментів.⁴ Знахідка є свідченням зв'язків Волині з мусульманським світом. Монети волинського скарбу датуються першою чвертю X століття. Зауважимо, що, за Р. Фасмером, який розробив чітку періодизацію обігу куфічних монет, виділивши загалом чотири періоди, до третього належать диргеми, які датуються 905–960 роками. Це, головним чином, монети Саманідів.⁵ Отже, саманідськими є і диргеми, з яких складається Волинський скарб.

Найменш численну групу знахідок монет ранньосередньовічного еріоду на території Волині становлять західноєвропейські грошові скарби X–XI століть. Єдиний, поки що відомий, скарб монет XI ст., знайдений 1930 року в Луцьку. За яких обставин був виявлений і якою була його подальша доля – невідомо. Він складався з германських денаріїв і вендок.⁶ Більш докладних відомостей про скарб немає.

Інструментарій з поховання ювеліра
X-XI ст. Пересопниця.
Розкопки К. Мельник. 1898 р.

Лучьк. Замок. Ювелірна майстерня X ст.
та знайдені в ній ливарні форми для
виготовлення прикрас. Розкопки 1991 р.

Цікавим є досить великий монетно-речовий скарб, виявлений 1883 року за невідомих обставин у селі Борщівка Здолбунівського району Рівненської області. Він надійшов у Археологічну комісію і був переданий, як, на жаль, і багато інших наших коштовностей, за межі України – в Росію, і конкретно, в Ермітаж (м. Санкт-Петербург). До складу скарбу входили 42 срібних злитки різної довжини і ваги, які, очевидно, були грошовими гривнями, а також жіночі прикраси: 2 великі срібні півмісяцеподібні підвіски, так звані лунниці, оздоблені напаяними срібними кульками, тобто зерню, 8 срібних сережок волинського типу – три парні сережки і два екземпляри від різних пар. Формою вони нагадують закріплене на кільці виноградне гроно. Крім того, у складі скарбу було аж 7 дротяних нашійних обручів – гривен. Серед них – дві великі виті гривни, в однієї з яких кінці зав'язані. Одна гривна меншого розміру також була звита з дротів і ще дві, теж виті, дійшли до нас у фрагментах. Шостою є плетена зі срібних дротів гривна, яка має закінчення у вигляді замка, що складався з гачка і петлі. Насамкінець, сьома нашійна гривна була тонка, плетена зі срібних дротів. Кінці її зав'язані. Судячи з характеру предметів, що входили до скарбу, він був заритий у землю в другій половині X або на рубежі X–XI століть.⁷

До ранніх волинських монетно-речових і виключно речових належать скарби XI століття, характерною рисою яких є наявність у їх складі великої кількості нашійних срібних плетених обручів-гривен, пластинчасті замки яких прикрашені орнаментом, вибитим пунсоном (кружечки, трикутники, крапки), і наручних плетених браслетів. В окремих випадках складовими частинами скарбів є, виключно гривни та браслети. Тут слід зауважити, що характерною особливістю скарбів XI ст. є те, що вони були заховані не в один час і не внаслідок якогось стихійного лиха. Їх заривали кожен окремо в результаті найрізноманітніших причин чи катаклізмів, що мали місце впродовж усього XI і початку XII ст.: майже щорічні напади чужинців, зокрема, прусо-литовського племені – ятв'ягів, міжусобні феодальні війни тощо. До речі,

*Срібні сережки волинського типу зі скарбу в с. Борщівка
Здолбунівського району Рівненської області*

в досліджуваному нами регіоні впродовж 1097–1100 років ішла так звана Волинська війна, яка принесла багато лиха волинянам. Були й інші, просто побутові причини, які спонукали власників майна ховати його. Ну, хоча б від злодіїв, яких у всі часи не бракувало.

Серед волинських скарбів періоду Київської Русі можна назвати такі, як Бегеньський, Збаразький, Торговицький, Козлинський, Жорнівський та Городищенський.

Розглядаючи їх у порядку часу знахідки, спочатку охарактеризуємо перший із названих. Скарб був виораний навесні 1890 року на лівому березі ріки Горинь, на полі поблизу села Бегень Рівненського району Рівненської області. До його складу входило 5 дротяних обручів-гривен. Серед них три срібні нашійні гривни, одна з яких була ціла, а дві у фрагментах. Самі гривни звиті з трьох пар скручених дротів. Їх кінці сплющені й завершуються двома гачками чи петелькою і гачком, що характерно для ранніх екземплярів цієї категорії прикрас. Крім того, у скарбі були дві бронзові нашійні гривни, кожна з яких звита із чотирьох пар дротів, та два фрагменти інших гривен. Цікаво, що бронзові гривни, хоч і були дешевими, виготовлені таким же способом, як і срібні. Їх кінці також були сплющені й завершувалися двома гачками. Цінну знахідку придбав відомий шанувальник волинських старожитностей барон Ф. Штейнгель для своєї колекції у створеному ним Городоцькому музеї поблизу міста Рівне. Судячи з характеру речей, скарб був закопаний у землю на рубежі XI–XII століть.⁸

На ще один подібний скарб натраплено навесні 1933 року в північній околиці села Козлин Рівненського району Рівненської області. Його виявили місцеві селяни випадково при розчистці канами, призначеної для стоку води в ріку Горинь, буквально у двох метрах від правого берега її старого русла і десяти метрах від мосту. Як згодом стало відомо, кілька дрібних речей не вартих, з точки зору землекопів, уваги, було викинуто в ріку. Якусь річ, на жаль, не знаємо яку, як повідомляють очевидці, розламали на шматки, щоб довідатися, з якого металу вона зроблена, і теж викинули. За

Михайло Кучинко, Зоряна Кучинко

ДАВНІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНІ СКАРБИ ВОЛИНИ

свідченням очевидців, речі були не в одній купі, а знаходилися на певній відстані одні від одних. До переліку предметів скарбу, які вдалося зберегти, входили чотири срібні нашійні гривни та дві срібні намистини. Восени того ж року в кількох метрах від місця знахідки скарбу була виявлена ще одна, четверта срібна гривна. Не виключено, що деякі дрібні речі могли і не потрапити на очі землекопів і загубитися. Всі знахідки надійшли у Державний археологічний музей міста Рівне. З уваги на це їх можна охарактеризувати докладніше.

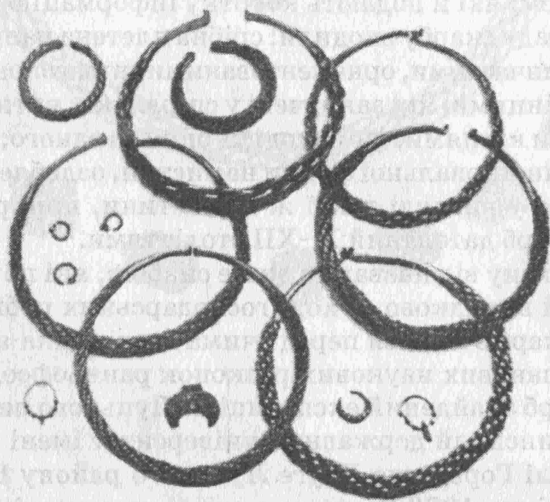
Характерні особливості гривен такі. Дві з них парні, звиті кожна з п'яти пар скручених один з одним срібних дротів. Наконечники їх замків пластинчасті, звинуті в трубочки, з дірочками на кінцях. Орнамент на пластинках складається з геометричного узору у вигляді наколів гострим знаряддям. До складу скарбу входили ще дві нашійні срібні (парні) гривни, звиті з трьох пар, скручених один з одним дротів, одна з яких була знайдена навесні, а інша – восени 1933 року. Наконечники гривен порожні всередині, круглі, із замком у вигляді двох гачків на кінцях, за допомогою яких прикраса кріпилася на шії людини. Одна із гривен була поламана на шість частин.

Серед речей трапилися також дві срібні намистини. Одна з них, овальної форми, виготовлена способом тиснення, а на кінцях обмотана сканним тоненьким дротом. Вона оздоблена зерненими поздовжніми поясами, які розділяють її поверхню на три поля. Між поясами розміщено по два ряди зернених трикутників. Інша срібна намистина, теж виготовлена способом тиснення, була дещо складнішого профілювання. Її центральну частину становить куля, до якої з обох сторін припаяні по дві сплюснуті кулі менших розмірів, а на кінцях – два конуси. Сама намистина не орнаментована.⁹ Отже, це – високомистецькі прикраси. Скарб був захований, наймовірніше, в XI – на початку XII століть.

Цікавий скарб срібних прикрас цього ж часу знайдено у Старому Збаражі Збараського району Тернопільської області при реконструкції середньовічного замку. Інформація про нього була подана в журналі „Археологічні відомості” за

1939–1948 роки. Він складався із трьох плетених зі срібного дроту нашійних гривен, семи порожнистих намистин кулястої форми, браслета, зробленого із товстої срібної пластини з орнаментом з поперечних заглиблених ліній, шести пернів, скручених зі срібного дроту, та двох срібних підвісок. Автор публікації І. Сівекувна відносила скарб до XI–XII століть.¹⁰ До Другої світової війни цей скарб зберігався у фондах Тернопільського краєзнавчого музею.

Викликає інтерес великий за кількістю речей скарб, який має всі ознаки знахідок, об'єднаних нами в ранню групу. Йдеться про колекцію срібних прикрас із села Торговиця Млинівського району Рівненської області.¹¹ Він був випадково виявлений учнями місцевої школи поблизу села, як з'ясувалося пізніше, на території давньоруського городища, розташованого на правому березі річки Ікви – притоки річки Стир, в урочищі Замок. Завдяки сприянню вчителя історії, речі були передані в Рівненський краєзнавчий музей. Скарб складався із семи витих гривен різних розмірів із пластинчастими наконечниками зі скрученими в трубочку кінцями,

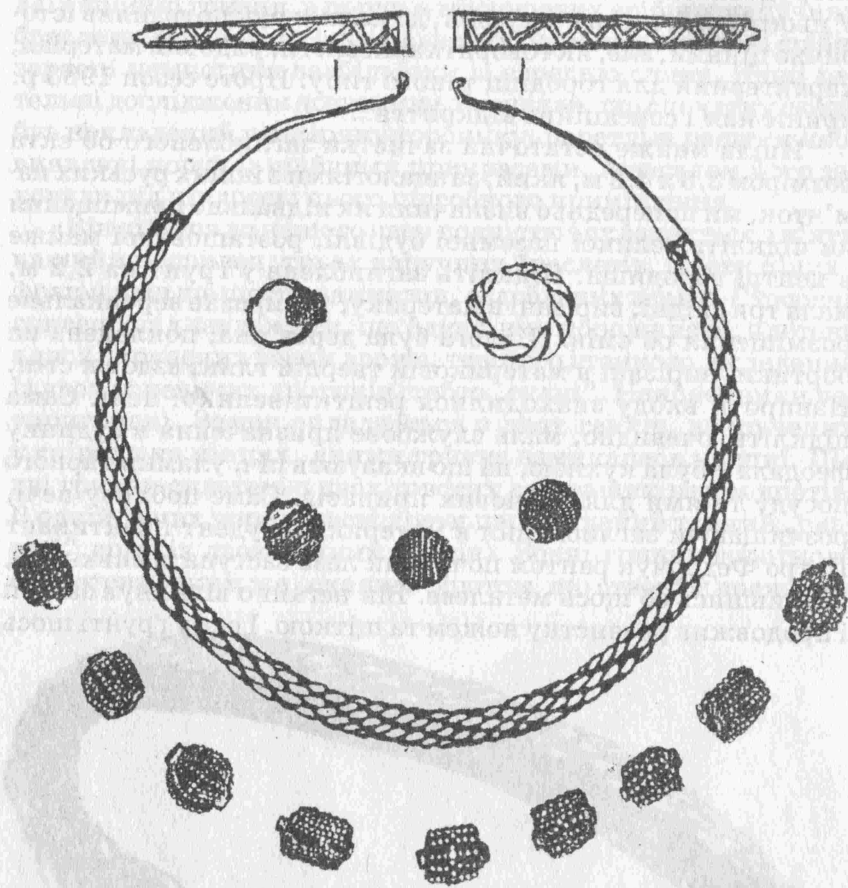
Срібний скарб із с. Торговиця
Рівненської області

трьох плетених браслетів із мигдалеподібними закінченнями, трьох витих перснів, п'яти сережок волинського типу з підвісками у вигляді виноградного грона, трьох есоконечних скроневих кілець і підвіски у вигляді півмісяця-лунниці. У скарбі знаходилися також дві грошові гривні новгородського типу – за формою продовгуваті, паличкоподібні, найбільш поширені в кінці XI – на початку XII століть. Цим же часом датуються лунниці, есоконечні скроневі кільця, не кажучи вже про гривні і браслети.

До групи ранніх можна зарахувати і порівняно невеликий скарб, який був випадково виявлений бульдозеристом на давньоруському городищі, розташованому за 200 метрів на схід від села Жорнів Дубнівського району Рівненської області, над річкою Стублюю. Нині городище майже цілком знищене кар'єром, що утворився при забиранні глини для господарських цілей. Простежуються лише ледь виразні сліди жителів і зрідка трапляються окремі, так звані рядові знахідки. Власне під час земляних робіт і відкрито скарб срібних прикрас. Він був опублікований дослідниками городища Р. Чайкою і В. Зваричем, які й подають коротку інформацію про нього.

До складу скарбу входили: срібна плетена нашійна гривна з пластинчастими, орнаментованими зигзагоподібним візерунком, кінцями, які закручені у спіральки; витий перстень із гострими кінцями, що заходять один за одного; 12 срібних циліндричної і овальної форми намистин, оздоблених зерню, та підвіска у вигляді такої ж намистини, прикріпленої на кільці. Скарб датований X–XII століттями.¹²

На відміну від названих вище скарбів, які потрапили до рук людей випадково, у ході господарських робіт, цікавий срібний скарб з'явився перед очима дослідника-археолога в процесі планових наукових розкопок ранньофеодальної садиби. Скарб знайдений експедицією Луцького педінституту (нині Волинський державний університет імені Лесі Українки) у селі Городище Друге Луцького району Волинської області влітку 1983 року, яка проводила дослідження під керівництвом одного з авторів цієї книги. Це вже був шостий сезон розкопок давньоруського городища Вал. На цей час

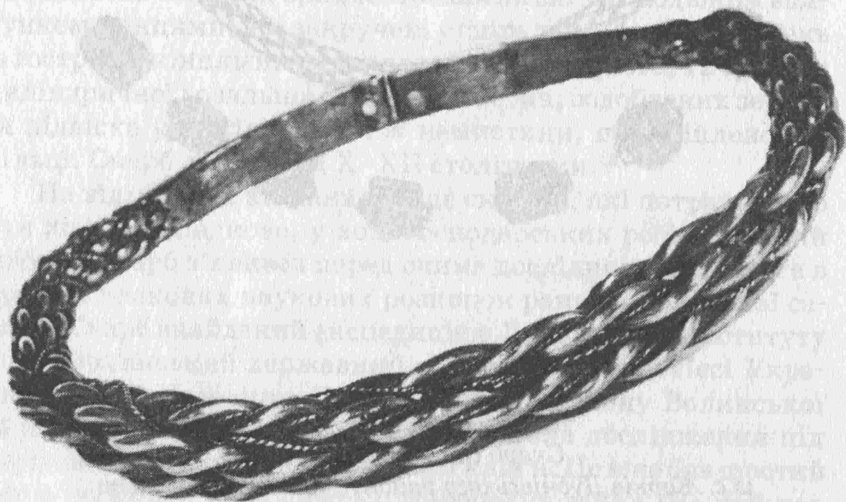

Скарб срібних прикрас
із с. Жорнів Дубнівського району Рівненської області

Михайло Кучинко, Зоряна Кучинко
ДАВНІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНІ СКАРБИ ВОЛИНИ

було відкрито 25 жител та 35 господарських і виробничих споруд, знайдено численні речові матеріали X–XI століть. У цьому році, як і в попередні, до наших рук потрапляв історично цінний, але, як говорять археологи, рядовий матеріал, характерний для городищ такого типу. Проте сезон 1983 р. приніс нам і сенсаційне відкриття...

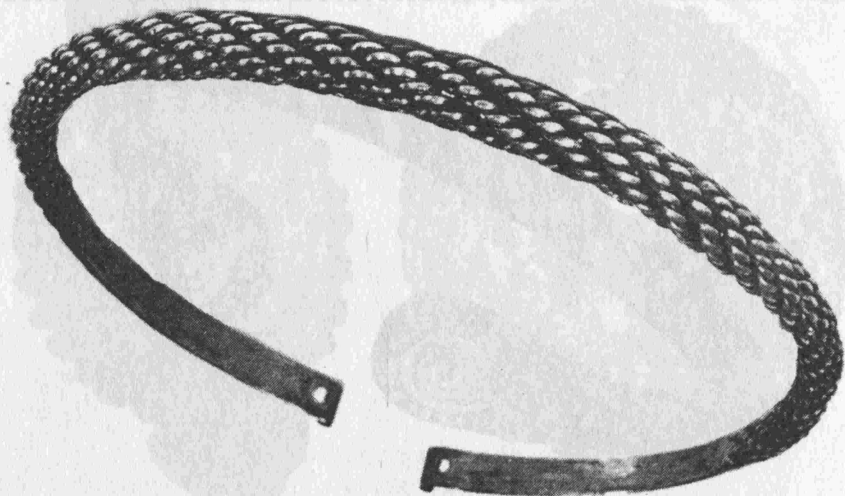
Йшла майже остаточна зачистка заглибленого об'єкта розміром 3,6 x 4,2 м, який, за аналогіями з інших руських пам'яток, ми попередньо визначили як підвальне приміщення чи підкліть великої наземної будівлі, розташованої майже в центрі городища. Підкліть заглиблена у ґрунт на 2,2 м, мала три східці, вирізані в материка, та виразне вертикальне розміщення об'ємів. Підлога була дерев'яна, покладена на бортики, вирізані в материковій твердій глині вздовж стін. Навпроти входу знаходилися рештки великої печі. Сама підкліть, очевидно, мала службове призначення в будинку феодала – була кухнею, на що вказують піч, уламки тарного посуду та ями для харчових припасів. Саме поблизу печі, розчищаючи заглиблення в материка, студент-практикант Петро Федорчук раптом почув, як лезо заступа дзенькнуло, вдарившись об щось металеве. Він негайно відкинув заступ і продовжив розчистку ножем та щіткою. І ось у ґрунті щось

Срібна гривна із Городищенського скарбу

тьмяно заблищало... Подальша розчистка показала, що це були три дротяні срібні обручі-гривни. Під ними лежали ще дві нашійні гривни, а поруч – три чудових срібних наручних браслети. Між ними – тьмяно поблискували розсипані срібні зернені намистини завбільшки із середню сливу. Наші ретельні дослідження дозволили з'ясувати, що спочатку скарб був покладений у шкіряну торбинку, перетлілі рештки якої виявлені поруч із срібними прикрасами. А загалом його заховали під підлогою цього підсобного приміщення.

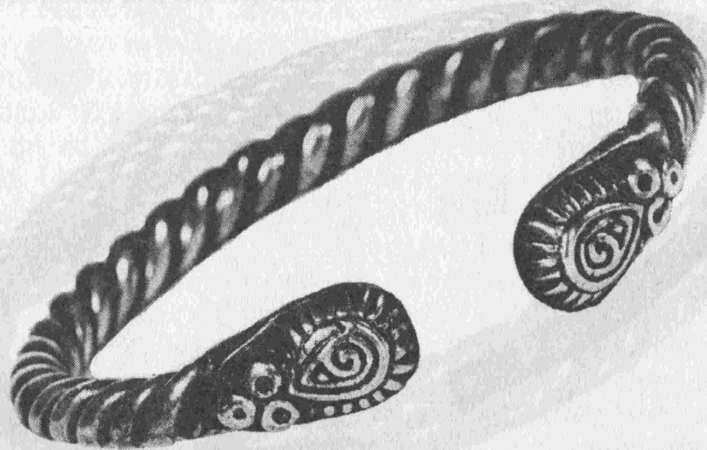
Він дійшов до нашого часу повністю і складається з п'яти нашійних гривен, трьох наручних браслетів, шести цілих і фрагментів ще шести намистин, оздоблених зерню. Стосовно гривен, слід зауважити, що одна з них порожниста, плетена з двох скручених разом дротів, товстого і тонкого, складених із двох тоненьких дротиків, тобто „скані”. Наконечники чотиригранні. Замок складається з двох гачків, закручених у спіраль на кінцях, якими гривна замикалася на шиї. Ще дві гривни сплетені з двох товстих скручених разом дротів. В одній із них через товсті дроти перепущений тонкий „сканий” дріт (із двох тонких дротів). Зовні гривна додатково обплетена таким же „сканим” дротом, що створює враження

Срібна гривна із Городищенського скарбу

легкості й ажурності гривен, незважаючи на їх масивність. Вага гривни коливається в межах 340 грамів. Наконечники цих гривен сплющені, декоровані пунсонним орнаментом: кільцями по краях у поєднанні з хрестиками і крапками в колі, закручені на кінцях у трубочки. П'ята гривна сплетена з тонких, скручених попарно дротиків. Наконечники її плоскі, закручені на кінцях у трубочки. Слід зауважити, що якщо перша з охарактеризованих гривен закріплювалася на шії двома гачками, то чотири інших – із замком із трубочок, мали додатково пробиті на кінцях дірки, що засвідчує ще один спосіб кріплення – за допомогою шнура.

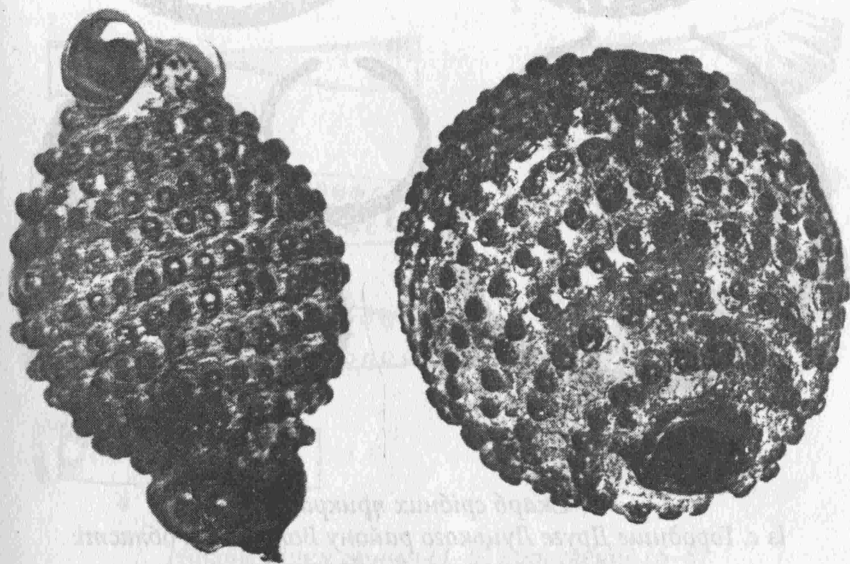
Що ж до браслетів, то один із них, діаметром 8,3 см, порожнистий, плетений із товстого дроту. Плетення переходить у масивні, круглі в перетині й загострені на кінцях конусоподібні наконечники. Другий наруч такого ж діаметру, теж порожнистий, плетений із товстого дроту, але його наконечники інакші. Вони мигдалеподібної форми, з рубчиком по краю, з трьома напівкульками і мотивом вписаних одна в одну краплеподібних фігур. Виступаючі деталі й візерунок на наконечниках помітно потерті, що є свідченням довгого або частого використання прикраси. Нарешті, третій браслет досить-таки схожий до попереднього, тобто плетений із товстого

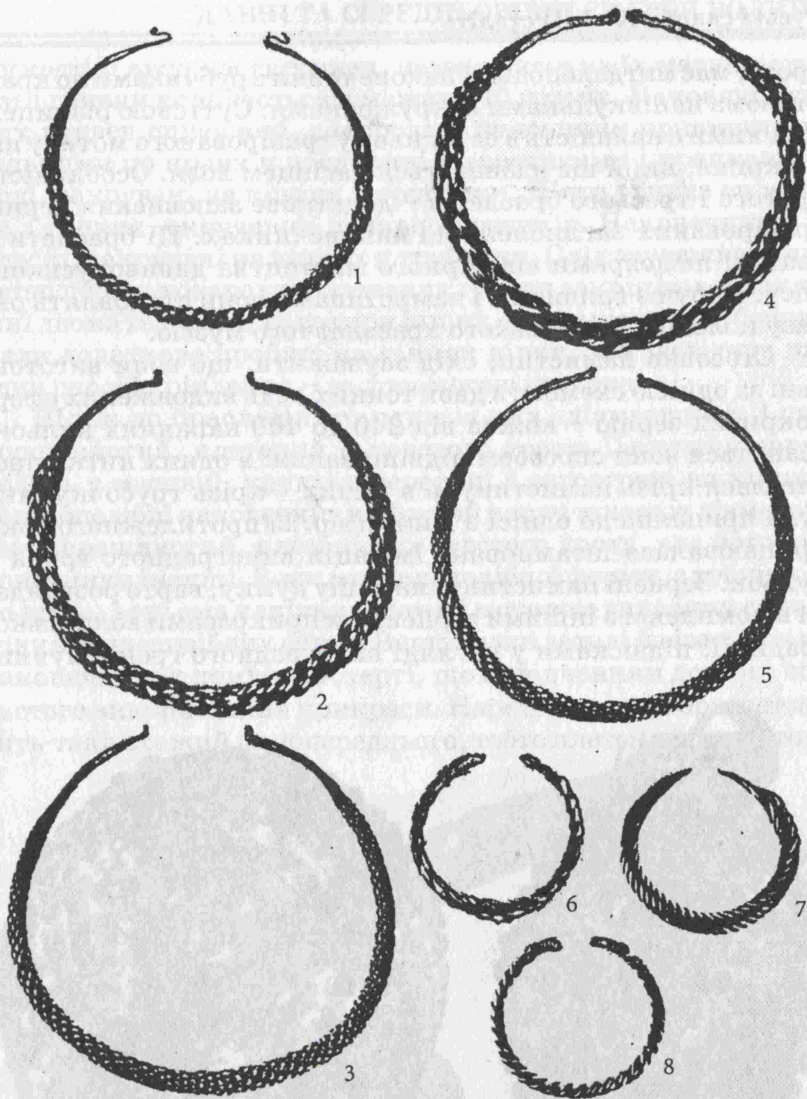
Срібний браслет зі скарбу в с. Городище

дроту, має мигдалеподібні наконечники з рубчиками по краю і трьома напівкульками із кружечками. Суттєвою різницею між ними є наявність в останньому гравірованого мотиву напівкрина, який ще називається пагінцем лози. Особливість другого і третього браслетів – додаткове заповнення черню гравірованих заглиблень на наконечниках. Ці браслети є взагалі шедеврами ювелірного мистецтва давньоруського часу. Поруч з гривнами і намистинами вони становлять окрасу колекції Волинського краєзнавчого музею.

Стосовно намистин, слід зауважити, що вони виготовлені за однією схемою: з двох тонких ледь видовжених сфер, покритих зерню – кожна від 240 до 400 напаяних кульок. Різняться вони способом підвішування: в одних нитка протягалася крізь намистину, а в інших – крізь трубочку, яка була припаяна до однієї з напівсфер. Із протилежного боку припаювалася штампована імітація виноградного грона з кульок. Зернені намистини, на нашу думку, варто розглядати в комплексі з іншими зерненими прикрасами волинської традиції: підвісками у вигляді виноградного грона, лунни-

Срібні намистини із Городищенського скарбу

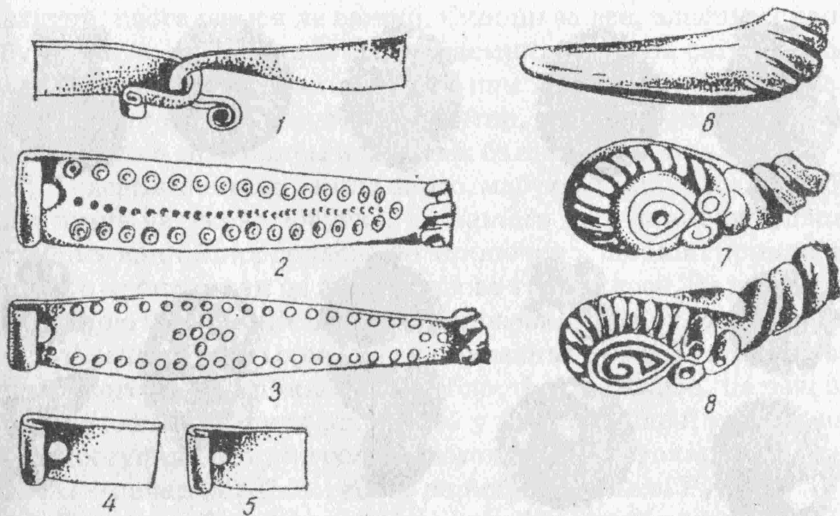
Скарб срібних прикрас
із с. Городище Друге Луцького району Волинської області:
1-5 - гривни; 6-8 - браслети

Руські скарби X–XIII століть

цями, перснями. Цікаво, що на південь від річки Прип'ять зернені намистини набувають характерних волинських рис. Так, у них з'являється вушко або трубочка для підвішування (зверху) та гроно з п'яти кульок (внизу) в такій послідовності: спочатку – три, далі – дві й нарешті – одна кулька. Немає сумніву в тому, що зернені прикраси слід зарахувати до місцевих типів. Але мода на них у XI–XII ст. була на всій Правобережній Україні того часу. Але слід наголосити, що пішла вона з Волині.

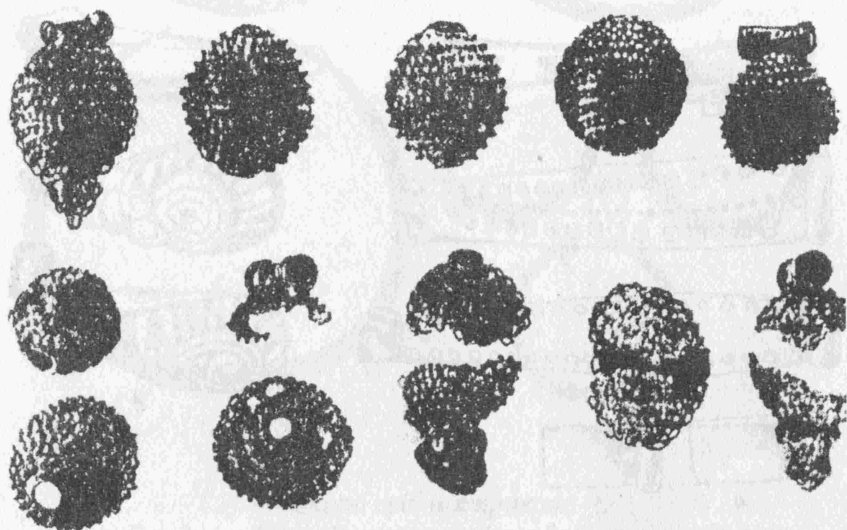
Загальна вага Городищенського скарбу сягала 1 кілограм і майже 400 грамів. Склад речей, що входили до нього, окремі риси їхнього декору, форма замків гривен тощо свідчать, що він був захований на самому рубежі XI–XII століть.¹³

Загадковим є питання: кому цей скарб належав і як він потрапив у криївку? Вивчення предметів, що входили до його складу, дозволяє відповісти на перше питання. Соціальна належність скарбу визначається його складом: набором традиційних прикрас, типових для місцевої знаті з „племінної”

Наконечники гривен (1–5) і браслетів (6–8)
з Городищенського скарбу біля Луцька

верхівки. На належність скарбів боярам, які наслідували племінну верхівку в „генеалогічному” плані, вказує поступовий характер формування скарбу, з накопичення різночасових предметів, пов’язаних між собою „генеалогічно”. Як приклад, варто вказати, що найдавнішими речами тут є гривна із замком із двох гачків і браслет з мигдалеподібною голівкою та краплеподібним мотивом. Метал браслета із сильною потертістю співпадає з металом найбільш архаїчного типу гривни. Інші ж речі належать, хоча і не набагато, але до пізнішого часу. Отже, скарб, найправдоподібніше, належав волинському боярину – власнику городища, яке трактується нами як ранньофеодальна садиба. На друге питання можна відповісти так. Археологічні дослідження свідчать, що життя на городищі активно продовжувалося близько 200 років і припинилося внаслідок раптового нападу ворога наприкінці чи на початку XII століття. Всі будівлі, що датуються означеним часом, згоріли. Як відомо, в цей час на Волині проходила феодальна міжусобиця, в історичній літературі

*Срібні намистини зі скарбу
в с. Городище Друге Луцького району Волинської області*

названа „волинською війною”, пов’язана з осліпленням Тербовельського князя Василька Ростиславовича з ініціативи Володимирського князя Давида Ігоровича. У війні брали також участь Київський та Чернігівський князі й навіть половецький хан Боняк. Про жорстокий характер цієї братовбивчої війни може свідчити такий красномовний факт, зафіксований у Руському літописі під 1098 роком: „Коли настала весна, то прийшов Володар [князь Перемишльський] і Василько на Давида, а Давид заперся у Володимирі. І прибули вони до города Всеволожа [місто над Західним Бугом, нині село Старгород Сокальського району Львівської області]... і взяли город списом, і запалили вогнем. І вибігли люди від вогню, і повелів Василько всіх посікти. І вчинив Василько помсту на людях неповинних”.¹⁴ Не виключено, що така ж доля спіткала і мешканців городища. Можливо, що саме за таких трагічних обставин скарб був захований у підкліті терему, найімовірніше, його власником-феодалом. Цікаво, що відгомін цієї події знайшов своє відображення в дещо зміненому вигляді в місцевій легенді. А чому він не був знову взятий, здогадатися не важко. Скоріш за все, власник скарбу загинув, забравши із собою таємницю на той світ. Однак легенда про скарб залишилася в пам’яті людей. Вороги ж у розповідях трансформувалися в татар, напади яких завдавали багато лиха волинянам впродовж багатьох століть.

І насамкінець, до раних варто, мабуть, зарахувати і скарб, що лише частково зберігся до нашого часу у вигляді двох срібних нашійних гривен. Не виключено, що інші прикраси просто пропали, як це неодноразово траплялося. За дуже лаконічною інформацією О. Цинкаловського, їх було знайдено в розораному давньоруському похованні в селі Кустинь Рівненського району Рівненської області.¹⁵ Можливо, це речі зі скарбу, який міг бути захований у кургані. Оце й усе, що на базі доступних нам джерел можемо сказати про скарби Волині Х–ХІ – початку ХІІ ст., тобто періоду Київської Русі.

Наступний період охоплює скарби другої половини ХІІ – першої половини ХІІІ століть. Значна кількість скарбів срібних предметів за специфічними рисами може бути за-

рахована до ряду захованих між останніми десятиліттями XII століття і 1240–1241 роками. Співставлення речового і грошового складу скарбів говорить, що клади цього періоду були зариті, головним чином, у роки татарської навали.

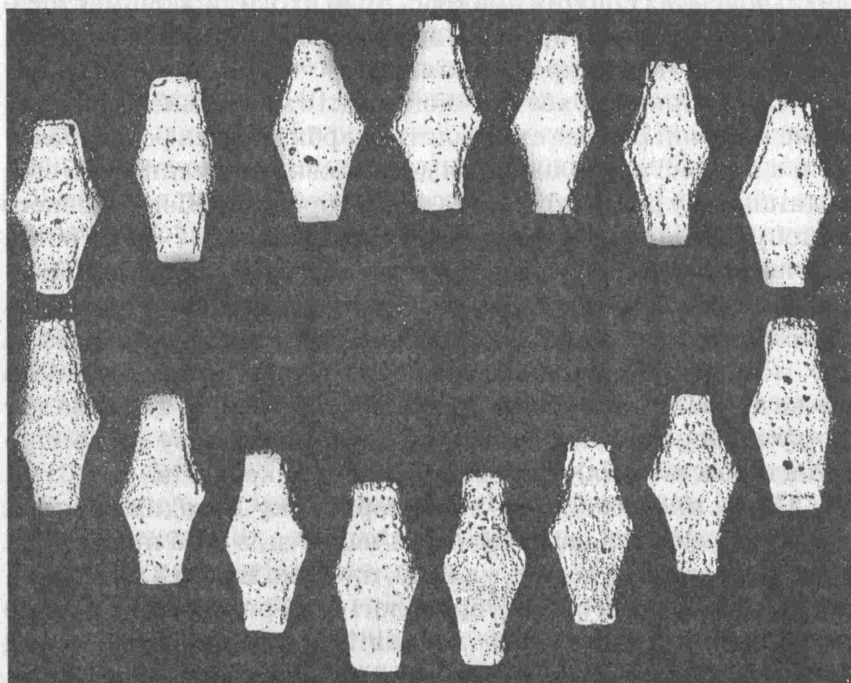
Тут варто звернути увагу на принципи, з нашого погляду, питання щодо знахідок на Волині грошових кладів, а отже, і про роль грошей в обігових операціях названого періоду. Не дивлячись на те, що в тогочасних волинських скарбах нерідко трапляються срібні злитки – грошові гривні київського і новгородського типів, цей період в нумізматичній літературі з незрозумілих причин прийнято називати „безмонетним”. Можливо, до певної міри, в цьому і є резон, бо й справді основним багатством скарбів означеного періоду були прикраси, хоча категорично стверджувати це, стосовно території Волині навряд чи правомірно.

Це видно хоча б з такого факту. Кілька монетно-речових скарбів було знайдено ще в 70–90-х роках XIX століття. Показово, що грошові гривні у скарбах цього часу ще трапляються. В цьому є специфіка Волині, яка не зазнала такого жорстокого татарського погрому, як інші землі Русі-України.

Так, у 1878 році в селі Висоцьк Дубровицького району Рівненської області за невідомих обставин було знайдено багатий срібний скарб, до складу якого входили аж 32 монетні гривні шестикутної ромбічної форми, так званого київського типу, але тут трапились і ромбічні гривні з гострими кінцями чернігівського типу. Знайдено також і 3 браслети, датовані XII–XIII століттями. На жаль, доля скарбу нам невідома, і сказати більше про нього у нас немає змоги. Варто лише зауважити, що це єдиний з відомих волинських кладів, в якому була така велика кількість злитків-гривень. У грошовому еквіваленті в руський час вартість скарбу була просто грандіозна. Але кому він міг належати – невідомо. Це, мабуть, був дуже багатий купець, який зазнав лихої долі, або і грабіжник, котрий сховав скарб до кращих часів. Але, вочевидь, для нього кращі часи так і не настали. Отож, скарб і пролежав у землі понад 600 років, аж поки знову не потрапив до рук людей, ставши історичним джерелом.

Ще на один скарб, що складався із срібних предметів, було натраплено 1890 року в селі Городок Рівненського району Рівненської області. Вміст скарбу становили: срібна монетна гривня підшестикутної ромбічної форми київського типу, дві срібні виті нашийні гривні й один витий срібний браслет. Як і попереднього, подальша доля цього скарбу невідома.¹⁶

Залишається сказати ще про один вид грошових гривень, а саме: про золоті зливки. Вони, щоправда, трапляються рідко, але не можна сумніватися, що їх було значно більше. Відомо ж бо, що золото першим зникає при виявленні скарбу. Очевидно, золоті гривні ще більшою мірою, ніж срібні, слугували засобом накопичення багатства. Вважаємо, що такі гривні в силу їх вартості вже самі собою уособлювали

*Скарб грошових гривень київського типу із с. Висоцьк
Дубровицького району Рівненської області (за описом)*

окремих скарб. В 1899 році в селі Черниця Гощанського району Рівненської області знайдено обрубану половину золотої човникоподібної монетної гривні 96-ї проби. Зливок було переплавлено. Золоту штабку (гривню?) також знайдено в селі Переросле Білогірського району Хмельницької області, подальша доля якої невідома.¹⁷

Звичайно, переважна більшість скарбів другої половини XII–середини XIII ст., знайдених на Волині, були речовими, здебільшого прикрасами.

У фондах Львівського державного історичного музею зберігається невеликий, але оригінальний скарб, знайдений випадково в місті Сокаль Львівської області, на вул. Верхня Замкова, на правому березі Західного Бугу. Скарб складався з давньоруських срібних прикрас, куди входили: орнаментований черню браслет-наручень, зроблений із широкої пластини, перстень і чотири скроневі кільця.¹⁸

Як з історико-археологічного, так і з мистецького погляду дуже великий інтерес становлять скарби срібних речей, виявлені в процесі археологічних досліджень безіменного (в сьогоденнішньому розумінні) міста в селі Городище Шепетівського району Хмельницької області.¹⁹ Впродовж 1957–1964 років під час розкопок пам'ятки під керівництвом Михайла Каргера було виявлено рекордну для Волині кількість скарбів, на одному пункті – аж шістнадцять! Практично, крім Києва та ще, можливо, Роденя (Княжа Гора в Каневі), мало яке місто може похвалитися таким „уловом”. Щоправда, це слово тут не дуже доречне. Адже скарби з'явилися знову на світ не випадково, а завдяки кропіткій праці археологів.

Перш ніж розпочати характеристику Городищенських скарбів, варто, на нашу думку, з'ясувати, з якої причини їх було так багато на досить малому, площею всього 3,5 гектара, городищі. За вісім сезонів археологічних розкопок городище досліджене цілком. На розкопаній площі знайдено понад 800 залізних знарядь землеробства, близько 150 залізних інструментів, 1320 одиниць зброї, понад 2900 побутових виробів із заліза, 10 тисяч уламків скляних браслетів, тисячі фрагментів кераміки тощо. Речовий матеріал, знайдений

на городищі, належить до XII – першої половини XIII століття. Виявлено також кілька сотень кістяків людей, які загинули внаслідок монголо-татарської навали в 1240 році. За літописними даними, саме через цей район просувалися монголо-татари на захід. Разом із захисниками загинуло й городище. Археологічні дослідження засвідчили, що після нападу татар життя тут не відновлювалось. Дивно, але ніхто навіть не спробував зібрати покинуту тут величезну кількість знарядь праці, зброї, побутових виробів і навіть коштовностей. Після знищення міста ніхто й ніколи на ньому вже не селився, отож воно залишалось недоторканим понад 700 років, аж до початку тут археологічних розкопок. Цим і пояснюється факт збереження на городищі всіх матеріалів „in situ”, тобто так, як вони були залишені сотні років тому, в тому числі й скарбів коштовних речей.

Цікаво, що майже всі городищенські скарби виявлені на незначній глибині – 40–60 сантиметрів, під шаром згарища. Можливо, вони й не були зариті, а просто поспіхом сховані в непомітному місці. Лише три з них закопані глибше – один на 1,6 метра, а два на 1 метр. Стосовно топографії скарбів, слід сказати, що один із них був захований у центрі городища, а всі інші – в межах ремісничого посаду. Деякі скарби виявлені в житлах поблизу печей, куди, ймовірно, були поспіхом заховані, коли ворог уже увірвався в місто, і яке, судячи з великої кількості вугілля і попелу, вже палало.

Прикраси і побутові речі з кольорових металів представлені срібними скроневими кільцями (понад 300), сережками, колтами, срібними колодками, персями, браслетами, шийною гривною та хрестиками. І всі вони входили до складу скарбів, схованих, найправдоподібніше, в останні години існування давньоруського міста.

Слід зауважити, що із 16 скарбів, виявлених на городищі, 8 складається виключно із дротяних скроневих кілець, що, до речі, характерно для скарбів невеликих провінційних міст. Інші вісім – це речові скарби, кількісно доволі-таки нечисленні, дещо складніші, але загалом досить однорідні. До них увійшли переважно металеві предмети жіночого па-

Михайло Кучинко, Зоряна Кучинко
ДАВНІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНІ СКАРБИ ВОЛИНИ

радного вбрання місцевої знаті та дротяні скроневі кільця, більшість з яких виготовлена зі срібла низької проби. Це було характерним для переважної більшості виробів цієї категорії з території історичної Волині. Не вважаємо за доцільне детально розглядати тут склад кожного скарбу зокрема. Справа в тому, що вони досить одноманітні, і їх аналіз навряд чи може бути цікавим для більшості читачів. Отже, краще подамо короткий аналіз серійних прикрас, таких як скроневі кільця, тринамистинні сережки київського типу та колти, а також охарактеризуємо індивідуальні знахідки. Гадаємо, що для фахівців цікавою може бути подана нижче таблиця з визначенням окремих предметів із скарбів. Вона красномовно свідчить, що власниками скарбів були заможні люди. Разом з тим, привертає увагу певна однорідність кладів і відсутність серед них дуже коштовних. Виняток становлять хіба що скарби II і IX століть. Загалом же, основними комплексами практично всіх скарбів є три категорії срібних виробів: дротяні скроневі кільця, сережки київського типу і колти.

№ п/п	Скарб Назва речі	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	XIII	XIV	XV	XVI
		1	Колти	8			1	2	2	1	4			2			
2	Гривни шийні									1							
3	Браслети виті												1				
4	Сережки київського типу тринамистинні	2			2	1		1	1	1	2						
5	Персні	3							2	2							
6	Скроневі кільця	8	11	13	18		13		4	4	10	25	4	27	11	6	
7	Колодочки					37											
8	Медальйони	2															
9	Хрестики								4	1							
10	Гудзики								1	1							
11	Намистини									50							
12	Печатки і пломби									3							
13	Іконка																1
14	Енколпійон																1

Скроневі кільця є кількісно переважаючими. Це – жіночі прикраси, характерні для племені волинян X–XII століть. У дещо зміненому вигляді, зокрема в появі такої риси, як загнутий кінець, вони стають прикрасою городянок. Скроневі кільця загнутокінцевих форм проіснували аж до середини XIII століття. І в цей час були дуже поширені на Волині.

Другу категорію жіночих прикрас представляють тринамистинні кільця, звані в археологічній літературі сережками київського типу. Вони мають вигляд кільця, на якому симетрично розміщені й зафіксовані витками тонкого дроту три ажурні або суцільні срібні намистини. До певної міри вони різняться між собою. Серед них є ажурні намистини з подвійним сканним обідком, чи каймою, навколо симетричних округлих отворів і зерню між ними, є також намистини суцільні, оздоблені чотирипелюстковими квітами, нарешті, суцільні намистини з проколами в центрі кілець із напаяних сканних дротиків і зерні. Це волинські прикраси, які наслідували київські зразки.

Найяскравішою категорією речей городищенських скарбів є колти. За формально-типологічними ознаками їх можна поділити на дві групи: великі діаметром 6 сантиметрів з каймою із порожнистих кульок і маленькі діаметром 3,6–4,6 сантиметра з каймою із дротяних петель. Щитки колтів оздоблені зображенням фантастичних істот, тулуби яких утворюють плетінку. Проглядається і зображення птахів, або рослинний орнамент, виконане гравіруванням по сріблу. Колти виготовлені місцевими майстрами, про що свідчать знайдені на городищі матриці-штампи для їх тиснення. Невід'ємною частиною колтів є знайдені в одному зі скарбів дві срібні колодочки з трикутними стилізованими закінченнями і замочними кільцями зверху для підвішування до ремінця на голові жінки та муфтами знизу для фіксації колтів.

Вивчення скарбового матеріалу дозволило з'ясувати таку досить цікаву закономірність. Пара колтів, поруч з парою тринамистинних сережок київського типу і комплектом дротяних скроневих кілець, як правило, були обов'язковим елементом парадного убору заможної жінки цього міста.

Скарб жіночих прикрас із с. Городище Шепетівського району
Хмельницької області: 1, 2 – сережки київського типу;
3, 4 – кристалеві підвіски в срібній оправі; 5 – перстень срібний
із порожнистим щитком; 6, 7 – срібні кручені персні;
8, 9 – колти; 10–20 – дротяні скроневі кільця

До складу одного зі скарбів входив срібний браслет, сплетений з кількох дротів із гравірованими звіриними голівками на кінцях. Знайдена також нашійна гривна, виготовлена із шести переплетених попарно дротів, сплюснені кінці якої орнаментовані гравіруванням і скручені в трубочки для протягування шнурка. Цікавими є срібні персні з круглим гравірованим щитком. В одному зі скарбів був хрестик-складень, обидві стулки якого декоровані перегородчастою емаллю, а основний мотив орнаменту становили так звані городки. А ось серед речей скарбу IX ст., в якому була знайдена і згадана вище гривна, виявлені свинцеві княжі печатки із зображенням неперсоніфікованого святого воїна із списом та Архістратиґа Михаїла, датовані XII–XIII століттями. Наявність печаток у скарбі дозволяє зробити припущення, що його власник виконував важливі адміністративні функції.

Перелік предметів із городищенських скарбів демонструє комплекс руських срібних прикрас, характерних для знатної городянки другої половини XII – першої половини XIII століть. Варто зауважити, що наявність значної кількості типових для племені волинян скроневих кілець поруч із такими виробами міського ремесла, як колти і сережки, свідчить, що й тутешня знать походила з місцевого волинського середовища.

Скарбові матеріали у вигляді численних прикрас різних категорій, за винятком єдиної журнальної статті, поки що не знайшли свого відображення у строго наукових чи популярних працях, присвячених давньоукраїнському мистецтву. А тим часом вони є цінним джерелом для дослідження історії худож-

Парадне вбрання знатної жінки
XII–XIII століть

нього ремесла і вивчення парадного вбрання волинської горюданки княжої доби України-Руси. Разом з тим, ці матеріали дозволяють також зробити конкретні висновки про рівень розвитку художнього ремесла Волині в XII–XIII століттях.

На жаль, всі шістнадцять срібних скарбів вивезені за межі України. І тепер ці шедеври мистецтва нашого народу знаходяться на чужині, в Росії, і зберігаються в Ермітажі в Санкт-Петербурзі. Росіяни вже вважають їх своєю власністю. Чи ж повернуться коли-небудь скарби на історичну Батьківщину?

Цікавий скарб цього часу знайдений під час археологічних досліджень 1975 року в селі Дорогобуж Гоцанського району Рівненської області.²⁰ Він виявлений на глибині 2,4 метра від сучасної поверхні, і був, очевидно, захований просто в ямі, бо решток якоїсь тари не знайдено. Дорогобужський скарб включав коштовні срібні жіночі прикраси. Серед них, передусім, назвемо дві підвіски з порожнистими конічними верхами, оздоблені зерню. На вершині кожного конуса є вушко, в яке просунене дротяне кільце, очевидно, для підвішування прикраси, а до основи конуса на кільцях прикріплені сім дротяних ажурних ланцюжків завдовжки 10 сантиметрів. До складу скарбу входив також колт з обнизкою з пустотілих кульок, нанизаних на дріт. Щиток колта має опуклу центральну частину і широкі плоскі поля навколо неї. В центрі щитка – орнамент-„плетінка”. У верхній частині колта є чотири петельки для кріплення дротяної дужки. Знайдена також обнизка з тринадцяти кульок, нанизаних на дріт, яка була частиною іншого колта. Тут же знаходилися й два ланцюжки завдовжки 20 сантиметрів, кожен з яких складався з дев’яти порожнистих напівсфер, з’єднаних шарнірами. До них припаяні тоненькі ажурні ланцюжки з великим кільцем на кінці. Серед коштовностей скарбу були також дві сережки київського типу, кожна з трьома ажурними, оздобленими зерню і сканню намистинами, нанизаними на роз’єднане кільце. І насамкінець, слід назвати масивний пластинчастий перстень із розширеною середньою частиною, кінці якого загнуті у півтора витка. Всі речі скарбу виготовлені з металу однієї проби, найправ-

Скарб срібних прикрас із с. Городище біля Шенетівки;

1-4, 9-17 – дротяні скроневі кільця; 5, 6 – колти;

7, 8 – сережки київського типу

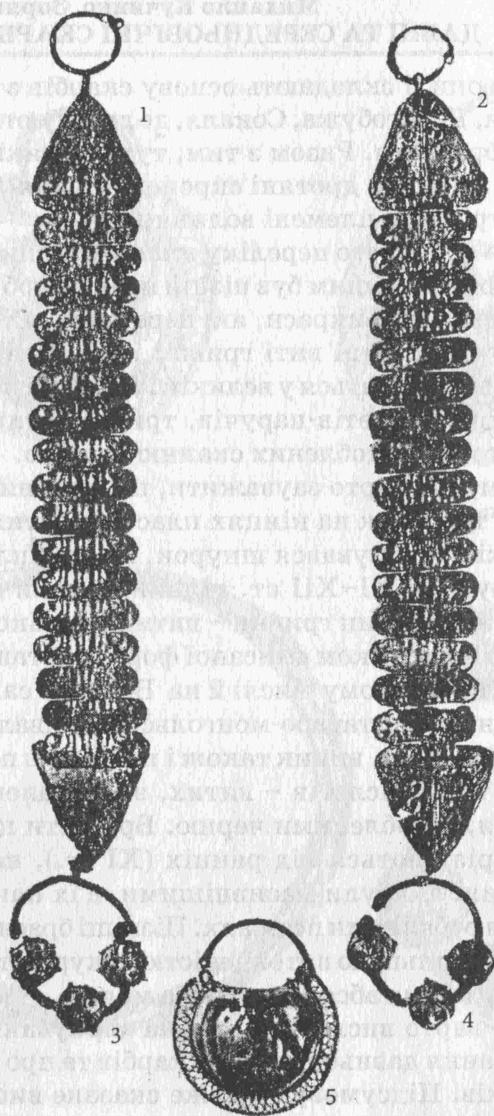
доподібніше, на замовлення якоїсь багатої особи. Прикраси виконані в техніці, характерній для парадного металевого убору кінця XII – 40-х років XIII століть.

Не виникає сумніву в тому, що скарб був захований у зв'язку з монголо-татарським погромом міста взимку 1240–1241 років.

Окрім охарактеризованих вище, в історико-археологічній літературі є стислі повідомлення про інші скарби руського періоду. Зокрема, Олександр Цинкаловський повідомляє про знахідки двох скарбів у селі Турійськ Волинської області. Про перший сказано аж надто коротко: „Скарб руських монет, пояс і прикраси”, які зберігаються в Ермітажі в Санкт-Петербурзі в Росії. Про другий же мимохідь зауважено, що в його складі знаходилися срібні нашійники та інші срібні прикраси.²¹ Ще коротшим є його повідомлення про знахідку скарбу срібних гривен в урочищі Стовпове поле у Вульці Угрудзькій (нині с. Новоградзьке) Любомльського району Волинської області.²²

Як видно з проведеного вище аналізу, речовий склад групи скарбів кінця XII – першої половини XIII ст суттєво відрізняється від попередньої (XI, рубежу XI–XII ст.). Якщо в попередній групі скарбів переважали нашійні гривни і наручні браслети, то в останній групі – це різноманітні підвіски, сережки, пластинчасті браслети і колти. Останні різної конфігурації. Серед них є срібні колти з ажурною каймою і вставними щитками, орнаментованими черню і зображенням птахів або візерунком у вигляді плетінки, та колти з каймою або і без кайми з порожнистих кульок і щитка з різним орнаментом. У цих скарбах трапляється чимало дротяних скроневих кілець різної конфігурації, тринамистинні сережки київського та мінського типів, підвіски-„рясни” з конічним верхом і довгими звисаючими ланцюжками; браслети-наручі з пластин із черневим зображенням складних узорів, персні-печатки та інші речі, про що вже говорилося вище, при аналізі окремих скарбів.

Отже, якщо в XI ст. було чимало простих прикрас, зроблених із дроту, а саме: гривен, браслетів, пернів тощо, то, починаючи з другої половини XII і XIII ст., вони посідають другорядне місце, а парадними стають нові типи ювелірних

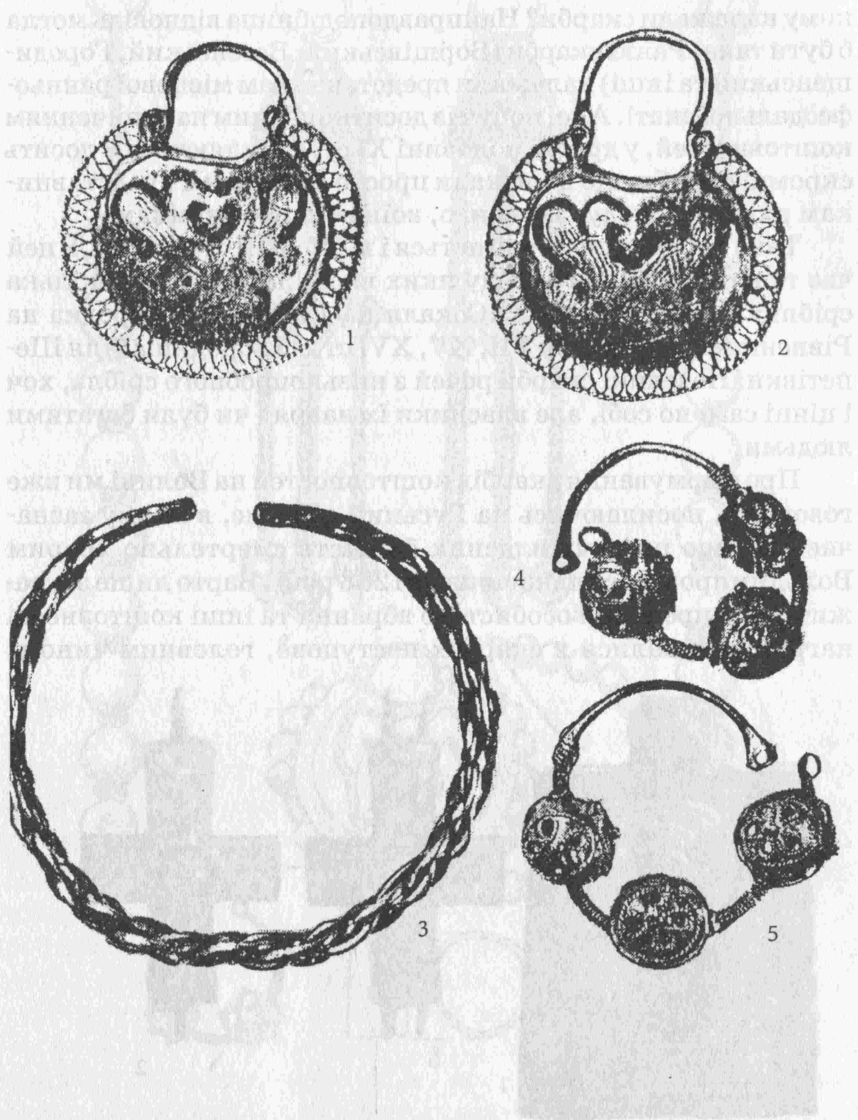
Скарб із с. Городище біля Шепетівки: 1, 2 – срібні колодочки; 3, 4 – сережки київського типу; 5 – колт

виробів. Саме вони й складають основу скарбів з Городища біля Шепетівки, Дорогобужа, Сокаля, де домінують сережки, колти, рясна, браслети. Разом з тим, тут є і деякі спрощені типи прикрас, зокрема, дротяні скроневі кільця, які продовжують давні традиції племені волинян.

Вже з цього короткого переліку жіночих прикрас видно, наскільки різноманітнішим був пізній набір оздоб порівняно з раннім. Ті незначні прикраси, які перейшли в XII–XIII ст. з раннього часу: нашійні виті гривни і браслети, скроневі кільця, буквально губляться у великій кількості нових типів прикрас: колтів, браслетів-наручів, тринамистинних сережок, підвісок тощо, оздоблених сканню і черню.

Разом з тим, тут варто зауважити, що гривни із замком у вигляді двох трубочок на кінцях пластинчастих наконечників, крізь які пронизувався шнурок, що скріплював гривну шнурок, на рубежі XI–XII ст. тільки почали входити в моду. Загалом же цей тип гривни – витий з кількох попарно скручених дротів із замком описаної форми – став найбільш поширеним на Русі, в тому числі й на Волині, саме в XII–XIII ст., і проіснував до татаро-монгольської навали. До речі, в другій половині XI ст. виник також і найбільш поширений у XII–XIII ст. тип браслетів – витих, з мигдалеподібними наконечниками, оздобленими черню. Браслети цього часу, щоправда, відрізняються від ранніх (XI ст.), наприклад, городищенських, які були масивнішими, а їх наконечники – товстішими, з рубчиками по краях. Пізніші браслети характеризуються вже більшою витонченістю, ажурністю і якоюсь легкістю. Це була вже абсолютно нова мода.

І, нарешті, варто висловити кілька міркувань про час і причини заховання давньоруських скарбів та про гіпотетичних їх власників. Підсумовуючи вже сказане вище, можна констатувати, що скарби давньоруського часу Волині були сховані, головним чином, з двох причин: по-перше, внаслідок міжкнязівських війн, особливо в період так званої феодальної роздробленості і, по-друге, в час монголо-татарської навали. Можливо, мали місце і якісь інші причини, про які нам навряд чи вдасться колись дізнатись. Цікавим є питання: а

Скарб із с. Городище Шепетівського району на Хмельниччині:
1, 2 – колти; 3 – браслет; 4, 5 – сережки київського типу

Михайло Кучинко, Зоряна Кучинко
ДАВНІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНІ СКАРБИ ВОЛИНИ

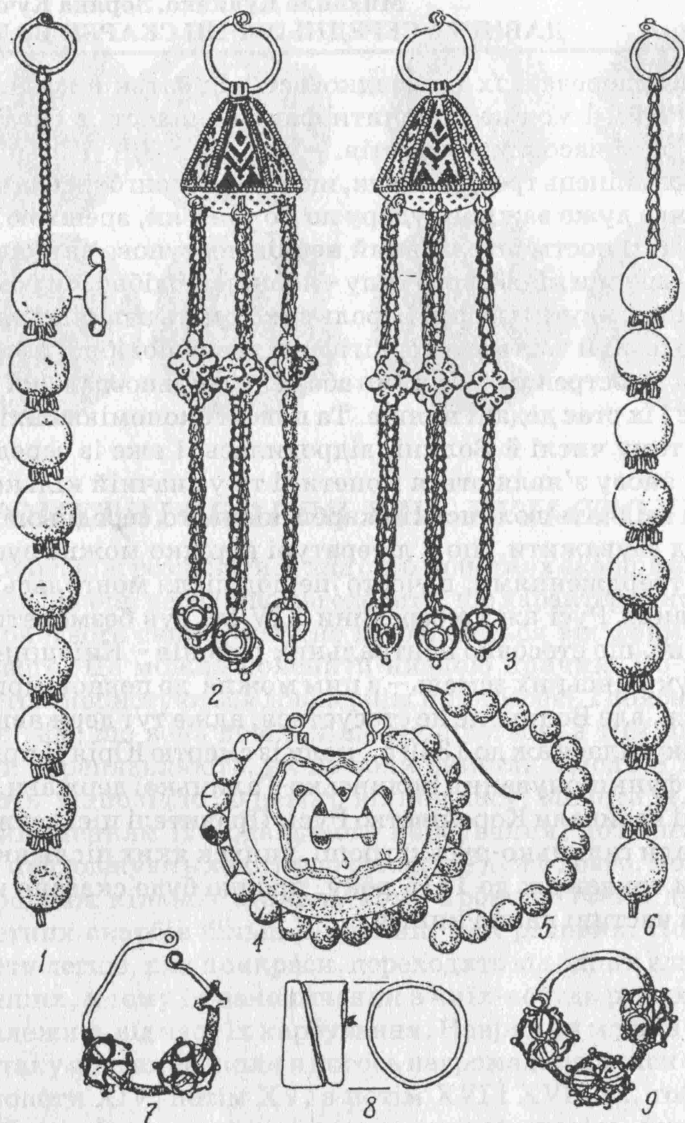
кому належали скарби? Найправдоподібніша відповідь могла б бути така. Ранні скарби (Борщівський, Бегенський, Городищенський та інші) належали представникам місцевої ранньофеодальної знаті. Але, поруч із досить значним накопиченням коштовностей, у другій половині XI ст. трапляються й досить скромні скарби, що належали просто заможним представникам рядового люду, можливо, воїнам-дружинникам.

Така картина спостерігається і в XII–XIII століттях. У цей час теж є скарби, до складу яких входило лише по декілька срібних речей, – скарб із Сокаля на Львівщині, Городка на Рівненщині, чи скарби VII, XV, XVI ст., із Городища біля Шепетівки. Невеликі скарби речей з низькопробного срібла, хоч і цінні самі по собі, але власники їх навряд чи були багатими людьми.

Про формування скарбів коштовностей на Волині ми вже говорили, посилаючись на Руський літопис, в якому зазначається про роздачу власних багатств смертельно хворим Володимиром Васильковичем у 1288 році. Варто лише зауважити, що предмети особистого вбрання та інші коштовності нагромаджувалися в скарбах поступово, головним чином,

*Кам'яна іконка та бронзовий енкалпійон зі скарбу
в с. Городище на Хмельниччині*

Скарб срібних прикрас із с. Дорогобуж Гоцанського району Рівненської області: 1, 6 – ланцюжки з напівсфер; 2, 3 – підвіски; 4 – колт; 5 – обнизка від колта; 7, 9 – сережки київського типу; 8 – пластинковий перстень

Михайло Кучинко, Зоряна Кучинко
ДАВНІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНІ СКАРБИ ВОЛИНИ

внаслідок передачі їх по спадковості від батьків до дітей і внуків. Цим і можна пояснити факт наявності в багатьохкладах різночасових предметів.

І насамкінець треба сказати, що татаро-монгольська навала завдала дуже важкого удару по Волині, як, зрештою, і по всій Русі. В постмонгольський період поступово зникають і грошові гривни київського типу – човникоподібної чи ромбічної, підшестикутної форм. Їх роль виконують паличкоподібні новгородські й частково чернігівські ромбоподібної з видовженими загостреними кінцями або неправильноовальної форми. Але і їх стає дедалі менше. Та поволі економіка Західної Русі, в тому числі й Волині, відродилась, і вже із середини XIV ст. знову з'являються монети, і то у значній кількості, про що свідчать волинські скарби пізнього середньовіччя. Тут слід зауважити, що в літературі нерідко можна зустрітися із твердженнями, начебто період після монгольського завоювання Русі аж до середини XIV ст. був безмонетним. Очевидно, що стосовно центральних районів – Київщини та інших українських земель – з цим можна до певної міри погодитись, але Волині це не стосується, адже тут державність продовжувалася аж до 1340 р., коли із смертю Юрія II припинилося функціонування Волинсько-Галицької держави, яку в Європі називали Королівство Русі. Правителі цієї держави карбували галицько-руські гроші, випуск яких після якоїсь перерви тривав аж до 1415 року, про що буде сказано в наступній частині нашої книги.

МОНЕТНІ СКАРБИ XIV–XVII СТОЛІТЬ

Перш ніж розпочати огляд суто монетних скарбів пізнього середньовіччя, необхідно наголосити, що характер накопичення монетного скарбу істотно відрізняється від формування речового. Це можна пояснити низкою причин. По-перше, монетою користуються довше, ніж прикрасою. І пояснюється це не тим, що вона повільніше зношується, а тим, що прикраси переплавляють, якщо вони вийшли з моди, і переробляють відповідно до нового віяння часу. Монети ж, навіть з припиненням їх подальшого карбування, потрапивши в обіг, продовжують ходити по руках ще дуже довго, можливо, і впродовж кількох століть. Тому хронологічний діапазон монетних скарбів більш широкий, ніж речових. По-друге, монети легше, ніж прикраси, переходять від одних власників до інших, а тому їх накопичення в чиїх-небудь руках зовсім не залежить від часу їх карбування. Навряд чи можна уявити собі таку ситуацію, коли в когось нагромаджувалися спочатку монети XIV, потім XV, а потім XVI і XVII ст., тобто, що скарб, який складався з монет чотирьох століть, був сумою багатств кількох послідовних поколінь однієї родини. Звідси – правомірніше вважати, що, скажімо, у скарбі XVII ст. могли знаходитись і монети попередніх XIV, XV і XVI століть. Зариваючи з якихось причин скарб, власник міг покласти до нього і найновіші, можливо, щойно здобуті монети.

На сьогодні на території Волині відомо понад сім десятків скарбів монет, які за своїм вмістом датуються від XIV до XVII століть включно. Переважна більшість із них належить до XVII століття. Звичайно, як за кількісним, так і за якісним характером вони різняться між собою. Тут одразу ж хочеться зауважити ось що. Характеризувати докладно всі скарби, на нашу думку, немає потреби, адже це був би їх звичайний каталог, тому зупинимося на найбільш яскравих, а розгляд їх здійснюватимемо у хронологічній послідовності.

Найранішими у визначених хронологічних межах є монетні скарби XIV століття. Слід сказати, що інформація про них має, на жаль, досить загальний характер. Розгляд розпочнемо зі скарбу, який був знайдений 1866 року в Луцьку. Він складався з 185 екземплярів монет і трьох монетних гривень. До Археологічної комісії потрапило 150 празьких грошів Вацлава II (1278–1305) і Яна I (1310–1346) та дві давньоруські монетні гривні, які були переплавлені на Монетному дворі¹ і, таким чином, для української нумізматичної науки пропали назавжди.

Інший монетний скарб випадково виявили під час польових робіт на городі в селі Соснина (колишні Бискупичі Шляхетські) Іваничівського району Волинської області. Він знаходився у глиняному горщику і складався із 42 празьких грошів Яна I та Карла I (1346–1378), двох срібних денаріїв, ідентифікувати які через потертість не вдалося, а також грошової срібної гривні підшестикутної човникоподібної форми київського типу й двох перснеподібних сережок.²

Скарб празьких грошів у кількості 21 монети XIV століття був знайдений на давньому городищі Володимира-Волинського Волинської області 1884 року. Подібний же скарб виявлено також у селі Хрінники Демидівського району Рівненської області в 1897 році. Про перший скарб нічого не відомо, а другий був переданий до музею Київського університету.³

Ще один скарб знайдено 1844 року в селі Добросин Жовківського району Львівської області. До нього входило 319 празьких грошів Вацлава IV (1378–1419), 95 польських і 231 галицько-руський напівгріш Владислава II Ягайла (1386–1434) та ряд невизначених монет.⁴

Тут необхідно сказати кілька слів про названі в скарбі у значній кількості галицько-руські напівгроші Владислава Ягайла. Це важливо для підтвердження висловленої нами в попередньому розділі думки, що на території Волині „безмонетного” періоду фактично не було. Про це свідчать названі вище скарби XIV століття у Луцьку, Соснині та інших пунктах, у складі яких були грошові гривні, функції яких продовжили галицько-руські монети. Їх карбування, як довів М. Котляр, розпочалося ще в часи Волинсько-Галицької держави, а відновилося на початку 50-х років XIV століття при Казимирі III (1333–1370) в захопленому поляками Львові. Їх випуск тривав і при його наступниках: Людовіку Угорському (1370–1382) та Владиславі II Ягайлі. Карбування галицько-руських монет тривало до 1415 року, коли вони ходили паралельно з польськими напівгрошами. Лише після того, як Владислав Ягайло провів грошову реформу, польські напівгроші поступово витіснили галицько-руські.⁵ Однак варто зауважити, що польські монети не стали панівними на українському ринку. В грошовому обігу, як і раніше, переважали празькі гроші, а паралельно з ними курсували і галицько-руські, про що красномовно свідчать волинські скарби.

Щодо срібних празьких грошів, варто зазначити, що порівняно з тодішніми тонюсінкими і ламкими монетами вони були великого розміру і значної ваги. Їх діаметр був близько 3 сантиметрів, вага – 3,7 грама, а виготовлялися празькі гроші лише із срібла високої проби. Саме через те вони домінували в Західній і Центральній Європі до кінця XIV ст., а продовжували ходити, щоправда в меншій кількості, навіть у XV столітті. Нумізматичний матеріал свідчить, що празькі гроші спочатку, в першій половині XIV ст., з'явилися на території Волині, а вже звідси розповсюдилися по інших українських землях. Отже, Волинь була тут піонером.

Значну групу монет пізньосередньовічних волинських скарбів становили литовські денарії XIV – початку XV ст. із зображенням литовського герба „колюмна” у вигляді списа з хрестом. До речі, литовські монети заслуговують на особливу увагу, адже в наступному, XVI столітті вони стануть чільними у грошовому обігу Волині, тоді як празькі гроші й галицько-

Срібні монети XIV-XVII ст.:

1 – празький гріш Яна I Люксембурзького, 1310–1346 рр.;

2 – гульден 1518–1526 рр.;

3 – саксонський талер курфюрста Августа, 1566 р.;

4 – таляр брауншвейського герцога Генріха Юлія, 1609 р.

руські монети випадуть з обігу. Найголовнішим супутником литовських денаріїв XIV – початку XV ст. у волинських скарбах цього часу є празькі гроші. В деякихкладах вони трапляються у великій кількості. Це, зокрема, підтверджують скарбові знахідки в Луцьку та його околицях.

У контексті сказаного, серед них, без сумніву, найбільший інтерес викликає великий монетний скарб, який був знайдений 1897 року на території села Пилганів, нині село Промінь Луцького району Волинської області. Він знаходився у глиняному горщику і містив 400 празьких грошів, 800 литовських денаріїв із гербом типу „колюмни” і один галицько-руський напівгрош Владислава Ягайла.⁶ Цей скарб особливо цікавий з уваги на підтвердження паралельного функціонування двох найпопулярніших у XIV–XV ст. валют: празьких грошів і литовських денаріїв.

Ще три цікаві скарби цього часу були виявлені в Луцьку. На один із них натраплено 1894 року. Він був колись загорнутий у тканину і складався з празьких та литовських монет, первісна кількість яких залишилася нез’ясованою. Відомо тільки, що з усього скарбу в 1901 році до Київського церковного археологічного музею передано два празькі гроші Вацлава IV (1378–1419) і 160 литовських денаріїв із гербом типу „колюмна” – хрест із списом.

До другого скарбу, знайденого в 1898 році за нез’ясованих обставин, входило 8 празьких грошів Вацлава IV, 14 литовських денаріїв із гербом типу „колюмна”, три польські напівгроші Владислава Ягайла, а також мідна підвіска до сережки. Скарб було передано до Київського церковного археологічного музею.⁷

Нарешті, про третій скарб з Луцька відомо, що на нього випадково натраплено 1898 року в садибі мешканця міста Слюсаревського. Скарб знаходився в глиняному горщику і містив 2 срібні підвіски до сережок та кілька фунтів литовських денаріїв названого вище типу „колюмни”. Враховуючи, що вага кожної з цих монет сягала близько 0,30 грам, їх мало бути в горщику кілька тисяч. Подальша доля цього величезного скарбу, на жаль, невідома.

Володимир Антонович також коротко повідомляє про знахідку скарбу срібних празьких монет у селі Яровиця.⁸ Нині – це західна околиця міста Луцька, район вулиць І. Франка та Яровиця.

Що стосується празьких грошів, то про них уже говорилося, і з ними, здається, все ясно, а щодо литовських монет, то, гадаємо, що для волинських краєзнавців цікаво буде дізнатися таку річ. На думку деяких вчених, литовські денарії з гербом типу „колюмни” – спис із хрестом, карбувалися князем Вітовтом Гедиміновичем у 1384–1388 роках у Луцьку. Підставою для таких тверджень є те, що саме в Луцьку було знайдено найбільші за кількісним обсягом скарби литовських денаріїв цього типу. Однак вони відомі й в інших місцях Волині.

До XIV–XV ст. зараховується також скарб із села Селище Костопільського району Рівненської області. До його складу входило 38 денаріїв Вітовта (1384–1430) та один польський денарій Казимира Ягайла (1446–1492).⁹

Як свідчать волинські монетні скарби, в XVI столітті епіцентр грошового ринку перемістився з центру України на Волинь. Разом з тим, слід зауважити, що наприкінці XV – в першій половині XVI ст. празький гріш вже відходить на задній план. Крім того, він стає реліктом минулого. Натомість, як це видно з аналізу цілого ряду волинських скарбів, домінуючими стають литовські денарії. Можна стверджувати, що саме вони були визначальними в українському грошовому обігу XVI століття. Крім того, впадає в очі факт, що деякі волинські грошовіклади складаються виключно з литовських монет. Такими, зокрема, є Дубнівський, Острозький, Бережанський, Хрінниківський та Красненський скарби.

Перший з них виявлений у 1914 році в передмісті Дубно, у фундаменті будинку. Він містив 310 литовських напівгрошів Олександра I і Сигізмунда I Старого, карбованих впродовж 1509–1523 років.¹⁰

Другий був знайдений 1883 року в селі Татарська Вулиця Острозького району Рівненської області. До речі, щодо місця знахідки. Такого села нема, а найправдоподібніше,

1

2

3

4

5

6

Срібні монети XVI–XVII ст.:

- 1 – напівгріш литовський Сигізмунда Августа, 1551 р.;
- 2 – двогрошовик литовський Сигізмунда Августа, 1565 р.;
- 3 – гріш польський Сигізмунда Августа, 1548 р.;
- 4 – чотиригрошовик литовський Сигізмунда Августа, 1569 р.;
- 5 – гріш коронний Сигізмунда III, 1608 р.;
- 6 – півторагрошовик Сигізмунда III, 1618 р.

це Татарська вулиця в м. Острог. Так ось, в цьому скарбі було 105 литовських напівгрошів Олександра, Сигізмунда I 1509–1512, 1514, 1520, 1522, 1525, 1526 рр. і Сигізмунда II Августа 1546–1548, 1550, 1554 і 1558–1565 років. Після розгляду в Археологічній комісії монети були переплавлені на Монетному дворі в Росії.

Подібний скарб виявлено 1962 року в м. Бережани Лановецького району Тернопільської області. Він трапився під час реставраційних робіт старовинної фортеці й знаходився в горщику. До його складу входило приблизно 1000 срібних монет, половина з яких розійшлася по руках. Серед тих, що потрапили до фахівців, були такі монети Великого князівства Литовського: Олександра – напівгроші – 107 екземплярів, Сигізмунда I – напівгроші 1509 р. – 29 монет, 1510 р. – 16 штук, 1511 р. – 20, 1512 р. – 8, 1513 р. – 18, 1514 р. – 16, 1517 р. – 4, 1518 р. – 7, 1520 р. – 11, 1526–1536 рр. – 16 екземплярів. Крім того, знайдено карбовані Сигізмундом II Августом напівгроші, датовані 1547–1549 рр., – 47, 1550–1559 рр. – 87, 1560–1565 рр. – 112 екземплярів.¹¹

Скарб, знайдений у селі Хрінники Демидівського району Рівненської області при земляних роботах 1883 року, містив 129 срібних литовських напівгрошів Олександра і Сигізмунда I, карбованих у 1509–1512 роках. На жаль, після розгляду в Археологічній комісії його віддали на переплавку.

Аналогічним був і срібний скарб, виявлений у 1891 році в селі Красне Млинівського району Рівненської області. На нього натрапив місцевий селянин під час польових робіт. Клад містив 230 срібних монет: литовських напівгрошів Олександра і Сигізмунда I, карбованих у 1501–1524 роках. За даними В. Антоновича, у скарбі, крім того, були дві монети Людовіка Угорського (1370–1382) і одна Владислава II Ягайла (1386–1434). Скарб потрапив на зберігання в музей Київського університету.¹²

До цієї ж групи можна зарахувати також скарб, що трапився в селі Ясенівка Дубнівського району Рівненської області. Він складався із 124 литовських напівгрошів Олександра Ягеллончика (1492–1506) та 156 литовських напів-

грошів Сигізмунда I Старого (1506–1548), карбованих між 1509–1522 роками.

Досить великий монетний скарб був знайдений у Луцьку на Гнідаві в 1934 році міщанином С. Лютим. Цей клад знаходився у глиняному горщику і нараховував 25 литовських напівгрошів Олександра Ягеллончика, 266 напівгрошів Сигізмунда I Старого та 380 напівгрошів і 10 литовських грошів Сигізмунда Августа (1548–1572).¹³ До Другої світової війни він зберігався в Музеї Волинського товариства приятелів наук у Луцьку.

Подібний скарб був виявлений також у передмісті Луцька – Гнідаві. За даними тодішнього працівника Луцького музею Яна Фітцке, він знаходився у стрункому глиняному глечичку заввишки 15 сантиметрів з вушком і вузьким горлом, орнаментованому заглибленими горизонтальними лініями. В ньому було 168 литовських напівгрошів Олександра Ягеллончика та 520 таких же монет Сигізмунда I Старого.¹⁴

Ще один скарб знайдено у Луцьку 1898 року в садибі, що межує із замком Любарта. Він містився в малому горщику і нараховував кілька сотень польських і литовських напівгрошів, карбованих Олександром Ягеллончиком в 1492–1506 рр., та кілька екземплярів, випущених у часи правління Яна Ольбрахта (1492–1501). Монети передано на зберігання до Варшавського університету.¹⁵

Таким був і скарб, який знаходився у глиняному горщику, виораному в 1891 році поблизу села Солотвин Ковельського району Волинської області. Збереглося декілька сотень монет, з тих, що входили до його складу. Найстаріші – празькі гроші Вацлава II і Яна I. Скарб містив також польські гроші Казимира IV Ягеллончика (1446–1492), Яна Ольбрахта і Олександра.¹⁶

Змішаний характер мав і дуже великий клад, виявлений у селі Муроване Кам'янка-Бузького району Львівської області в 1902 році. До його складу входило 20 галицько-руських і польських напівгрошів Владислава Ягайла, а також величезна кількість, вагою аж 5 кілограмів, польських денаріїв Казимира Ягеллончика і Яна Ольбрахта.

У 1908 році знайдено чималий монетний скарб у селі Проводове Сокальського району на Львівщині. Він містив 4317 монет (переважно польських): Владислава II Ягайла, Казимира, Яна Ольбрахта, Олександра та Сигізмунда I Старого (наймолодша – 1523 року). У скарбі були також два празьких гроші Вацлава II. Знахідка зберігається у Львівському історичному музеї.¹⁷

Як бачимо, скарби цього часу на Волині досить одноманітні, й преважують у них монети Владислава Ягайла. Це стало особливо помітно після його грошової реформи, внаслідок якої польським монетам була відкрита зелена вулиця.

До цієї групи треба віднести також скарб, знайдений у неіснуючому нині селі Гулевичі Ковельського району Волинської області. Він знаходився в невеликому глечуку. Денце посудини розширене, а випуклий тулуб переходить у виразну циліндричну шийку з потовщеним вінцем. Посудина оздоблена заглибленими горизонтальними лініями. Висота глечика 13, діаметр денця – 8,5, тулуба – 12, а отвору – 7 сантиметрів. До складу скарбу входило 818 срібних монет, серед них: польські напівгроші Казимира Ягеллончика – 9 екземплярів, Яна Ольбрахта – 10, Олександра Ягеллончика 1492–1506 рр. – 12 та Сигізмунда I Старого 1507–1520 рр. – 11 штук. Кількісно переважають литовські напівгроші: Олександра Ягеллончика – 112, Сигізмунда I 1509–1525 рр. – 197, Сигізмунда II Августа 1545–1565 рр. – 446 і подвійні денарії Сигізмунда Августа 1566–1570 рр. – 20 екземплярів. Сюди входив і пруський гріш 1545 року. Найстаріша монета у скарбі – це польський напівгрош 1507 р., а наймолодша – подвійний денарій 1570 року. До Другої світової війни скарб зберігався у Волинському краєзнавчому музеї.¹⁸

Поруч із литовськими і польськими в цей час у скарбах Волині з'являються, щоправда зрідка, пруські монети. Крім згаданої вище, така знахідка зафіксована в селі Хрінники на Рівненщині, де в 1907 році був знайдений скарб монет XVI ст., майже цілком переданий в Археологічну комісію. В особи, яка знайшла цей скарб, залишилися золотий вроцлавський дукат початку XVI ст., литовські напівгроші 1510–1512 рр.,

гроші 1535 р., а також пруські гроші 1539 року.¹⁹ Цікаво, що золотий дукат був пробитий, тобто використовувався як прикраса у складі намиста, що було характерно для заможних дівчат і жінок України того часу.

Попри те, що скарби демонструють, так би мовити, „інтернаціональний” характер знахідок, варто наголосити, що нерідко і в другій половині XVI ст. литовські монети, насамперед напівгроші, продовжували залишатися головною монетою у грошовому обігу в Україні, в тому числі й на Волині. При цьому вони переважали над польськими у двох волинських скарбах: Житанівському і Баківецькому.

На перший натраплено під час перекопування городу в селі Житані Володимир-Волинського району 1891 року. До скарбу входили 82 срібні монети, карбовані в різних державах, а саме: в Чехії – празький гріш; у Великому князівстві Литовському – 3 напівгроші Олександра, 2 напівгроші Сигізмунда I, напівгріш та подвійні денарії 1566, 1567 рр. Сигізмунда II Августа; в Пруссії (під владою Польщі) – 2 гроші 1533–1534 років. Після розгляду в Археологічній комісії скарб, на жаль, було переплавлено.²⁰

Аналогічна картина спостерігається і на прикладі скарбу, знайденого 1887 року в селі Баківці Луцького району Волинської області. Як і попередній, він був викопаний на селянському городі й знаходився в посудині ємкістю „з півкврти” з кількома сотнями польських і литовських напівгрошів і денаріїв. Старші монети скарбу – Казимира IV, молодші – Сигізмунда II Августа (до 1555 року). Основну частину напівгрошів складала литовські, а серед денаріїв переважали монети Олександра.²¹

Великий скарб різноманітних монет виорано 1896 року на полі в селі Коростятин Гоцманського району Рівненської області. Він складався із 3017 срібних монет вагою 10 фунтів, тобто 4 кілограми. В колекції були гроші різного номіналу таких країн: Бранденбурга – гріш 1545 р.; Польщі й Велико-го князівства Литовського – гроші литовські 1525–1526 рр., гроші польські 1526–1529 рр., гроші данцігські 1531–1540 рр. Сигізмунда I; гроші польські 1546–1547 рр., гроші литовсь-

кі 1546–1566 рр. Сигізмунда II Августа; Пруссії (під владою Польщі): гроші 1529–1535 рр. Сигізмунда I, гроші 1531–1546 рр. Альбрехта; Сілезії: гріш 1542 року. Після розгляду в Археологічній комісії скарб також було переплавлено в Монетному дворі.²²

Невеликий скарб XVI століття, що складався всього із 46 срібних монет, знайдено у селі Вічині Рожищенського району Волинської області. До нього входили польські та пруські (під владою Польщі) півгроші. Скарб зберігається в фондах Волинського краєзнавчого музею.

Доволі бідний (21 монета) скарб із села Бір Здолбунівського району Рівненської області з трьохгрошовиком 1599 року завершує порівняно невелику серію скарбів XVI століття.²³

Хоча наприкінці XVI ст. кількість литовських монет і зменшилась, як це видно з аналізу окремих скарбів, але це тривало лише кілька десятиліть, а далі настала нова мода на них. Чи, можливо, була якась інша причина? Хай би там що, але литовська монета знову була введена в грошовий обіг. Забігаючи наперед, зауважимо, що навіть у другій половині XVII ст. в деяких скарбах литовські монети є переважаючими. Такою, зокрема, була картина у великому монетному скарбі, знайденому в селі Любохини Ковельського району Волинської області, де серед 5424 монет, головним чином, польських і литовських та кількох пруських, литовськими монетами були 2878 шелягів (українська назва соліда) 1660–1665 років. Зауважимо, що найстарішими у скарбі є польські шестигрошовики 1623–1626 рр. Сигізмунда III, а наймолодший – пруський шестигрошовик 1698 р. Фрідріха III.²⁴

У цьому плані викликає інтерес і скарб, знайдений у селищі Вишнівець Збаразького району Тернопільської області. Він містив 3543 срібних монети різного номіналу і вартості. Серед них превалюють литовські шеляги (соліди) Яна Казимира 1660–1665 років. Їх нараховується аж 2608 штук. За ними йдуть польські шеляги 1659–1667 років Яна Казимира – 897 одиниць і його ж 12 шестигрошовиків, а також пруські монети – 11 екземплярів Фрідріха Вільгельма 1681–1686 років.²⁵

1

2

3

4

Срібні монети XVI–XVII ст.:

1 – трьохгрошовик коронний Сигізмунда III, 1591 р.;

2 – шестигрошовик коронний Сигізмунда III, 1627 р.;

3 – орт коронний Сигізмунда III, 1622 р.;

4 – орт гданський Сигізмунда III, 1612 р.

Попередній аналіз кладів Волині, які складаються з монет XIV–XVI століть, свідчить, що їх знайдено порівняно небагато. З чим це пов'язано, однозначно сказати важко. Можливо, на них поки що не вдалося натрапити, але найвірогідніше, їх просто немає.

Переходячи ж до розгляду скарбів останнього періоду пізнього середньовіччя, за який на українських землях прийнято вважати XVII ст., зауважимо, що вони на Волині надзвичайно численні. Слід сказати, що вивчення величезної маси монет, які потрапили на українські, в тому числі й волинський ринки в XVII ст., може пролити світло на вирішення питання про час зародження капіталістичного способу виробництва в надрах феодального ладу. Зрозуміло, що й інші питання можна підняти при вивченні монет цього періоду, зокрема питання суто нумізматичного характеру. Характеризувати всі відомі волинські клади монет XVII ст. важко, та й не потрібно, тому зупинимось лише на найбільш інформативних, на нашу думку, скарбах. Звичайно, величезний за обсягом і різноманітний за національним складом монетний матеріал цього часу є дуже важливим історичним джерелом, однак у нашій невеликій книзі охопити всі аспекти, пов'язані з аналізом численних монетних скарбів, просто неможливо. Отже, будемо діяти в межах можливого.

Передусім, слід визначитися з періодизацією скарбів, виявлених на території Волині. Тут можна з певним застереженнями скористатися з хронології монет Північної України і Східної Білорусі, запропонованої білоруським нумізматом В. Рябцевичем.²⁶ Згідно з цією схемою, виділяються такі періоди: перший – 1600–1623 рр., другий – 1624–1648 рр., третій – 1649–1668 рр. і четвертий – з 1669 року до кінця XVII століття.

Проте беззастережне застосування цієї періодизації, на наш погляд, навряд чи було б правильним. З цим виникають значні труднощі, адже, як ми вже зауважували, накопичення монет в будь-чиїх руках не залежить від часу їх карбування. Важко навіть уявити таку ситуацію, коли хтось нагромаджував виключно монети 1600–1623 років і потім заривав їх, а в іншого власника скарб складався лише з монет, випущених в наступні 25 років, і т. д. Отже, така схема, з нашої точки

зору, є дещо штучною. Щоб переконатися в цьому, для прикладу розглянемо низку ранніх скарбів Волині, звичайно ж із поправкою на наявність у їхньому складі раніших монет XVI століття.

Єдиний скарб монет початку XVII ст., що вкладається в рамки першого періоду – 1600–1623 рр., був знайдений 1857 року в селі Чотирбоки Шепетівського району Хмельницької області. Кількісно він був невеликий – всього 161 монета. Не дивлячись на невелику кількість монет, вони тим не менше презентують багато тодішніх держав Європи. До нумізматичного кабінету Київського університету було забрано всього 14 екземплярів, а саме: монети Померанії – гріш 1615 р.; Сілезії – гроші 1606, 1608 рр.; Штольберга – гроші 1613–1614 рр.; Ганау – гріш 1613 р.; Нордгауцена – гріш 1616 р.; Лігніци і Брига – гріш 1605 р.; Корвея – гріш 1614р.; Ангальта – гріш 1616 р. Такою була ця невелика збірка.²⁷

Аналіз грошових кладів першого періоду продовжимо розглядом знайденого 1887 року в селі Галюнки Старокостянтинівського району Хмельницької області. До складу цього скарбу входило 628 срібних монет вагою понад 400 грамів. Державна приналежність їх була такою. Монети Речі Посполитої репрезентують соліди Стефана Баторія, польські півторагрошовики, гроші й соліди, а також литовські, ризькі і данцігські гроші й соліди Сигізмунда III. Монети Угорщини представляють денарії 1565, 1578, 1602 і 1603 років. Прусія представлена солідом 1594 р., а Германська імперія – дрейпелькерами початку XVII століття. Всі монети було відправлено на переплавку.²⁸

З певною натяжкою в ці рамки можна вставити і скарб, знайдений у селі Сьомаки Луцького району, частина якого в кількості 30 срібних монет була передана мешканцем села В. Г. Угриновичем у Волинський краєзнавчий музей. Це – саксонський таляр 1588 р., данцігські орти 1611–1619 рр., флорин міста Девентера 1618 р., рігсталяри Данії 1612–1619 рр. і левковий таляр Нідерландів 1619 року. Що ж стосується скарбу із села Велика Мощаниця Острозького району Рівненської області, виявленого 1897 року, то він складався з 1312 срібних монет вагою понад 2 кілограми. Переважна більшість із них належала Речі Посполитій. Це

– польський гріш 1579 р. Стефана Баторія, польські орти 1621–1623 рр., трьох грошовики і півторагрошовики 1606, 1607, 1612–1614 рр., литовські гроші, данцігські орти 1614–1619, 1621 рр. та ризькі соліди Сигізмунда III. У скарбі були також монети 1608–1621 років дрібних німецьких держав: Сілезії, Кампена, Магдебурга, Кельна та інших. Після розгляду в Археологічній комісії скарб було передано в Київський університет.²⁹

Нарешті, варто назвати ще один скарб цього періоду, знайдений 1899 року в селі Залісці Рожищенського району Волинської області. На нього випадково натраплено поблизу села, в чагарнику. Скарб був досить великий і складався з 1074 срібних і мідних монет. Це – празькі гроші, гроші Брауншвейга, Бремена, Гаммельна, Гідельсгейма 1593 р., Данціга 1546 р. та крейцери Угорщини. Польща репрезентована напівгрошами Олександра, грошами 1536 р. і солідами Сигізмунда I Старого та напівгрошами і солідами Сигізмунда II Августа. Монети Великого князівства Литовського презентують напівгроші Олександра. Річ Посполиту представляють польські трьохгрошовики і соліди та ризькі трьохгрошовики і соліди Сигізмунда III, а також мідні польські й литовські соліди Яна Казимира. Після розгляду в Археологічній комісії скарб, як і багато інших, було переплавлено.³⁰ Таке нищення скарбових комплексів, знайдених на території України, стало для Росії нормою.

Навіть поверхового погляду на описані скарби достатньо, щоб переконатися, що, крім одного з чотирьохів, жоден із них не вкладається в ті хронологічні рамки, які визначив В. Рябцевич. Практично в кожному скарбі є цілий ряд монет, які виходять за межі 1600–1623 роки. Отже, ця схема для волинських скарбів є непридатною. Великий за обсягом скарбовий нумізматичний матеріал XVII ст. важко піддається систематизації. Практично неможливо вкласти переважну більшість скарбів Волині в ці рамки, а зумисне втискувати їх у це штучне, так би мовити „Прокрустове ложе”, гадаємо, й не потрібно. Тому, не заперечуючи наукову вартість дослідження В. Рябцевича для території Північно-Східної України і Східної Білорусі, зауважимо, що для Волині вона не підходить.

Виходячи з цього, очевидно, доцільніше не просто називати скарби із вказанням номіналу монет, а давати опис та

ретельну характеристику волинських скарбів XVII ст. як і з точки зору їх якісного наповнення, так і кількісного складу в окремих збірках монет конкретних держав. Це, на нашу думку, може викликати інтерес у читачів, у той час як простий статистичний перелік скарбів навряд чи зацікавить їх. Звісно, при предметному аналізі найпоказовіших скарбів буде визначено і їх дату – від найстаріших до найновіших монет. Отже, подібно до того, як, характеризуючи давньоруські монетно-речові скарби XI–XIII ст., ми звертали увагу на окремі предмети, які чимось вирізнялися чи, навпаки, були типовими для конкретного періоду, таким же чином чинитимемо і в даному випадку. При цьому будемо аналізувати монети за таким принципом: напівгроші, гроші, півторагрошовики, талари, дукати, соліди і тому подібне.

Передусім одразу треба зауважити, що всі монети, виявлені у скарбах Волині XVII ст., були іноземного походження. Українські гроші в них відсутні. Далі. Щодо наповнення волинських скарбів, необхідно підкреслити, що в них абсолютно переважають монети Речі Посполитої, як коронні, тобто польські, так і литовські, а також данцігські, ризькі, торунські та ін. Вони трапляються практично в кожному скарбі, як правило, становлячи основну складову частину кожного з них. Надзвичайно велику кількість монет (як ніколи до того!) було випущено в часи правління Сигізмунда III Вази (1587–1632). При цьому аналіз волинських скарбів розкриває таку закономірність: до 1607, – карбувались, головним чином, трьохгрошовики, з 1607 р. – соліди і гроші, а з 1614 р. – півторагрошовики, до того ж у грандіозній кількості. Так, виключно з півторагрошовиків 1621–1624 рр. Сигізмунда III складався монетний скарб, знайдений у селі Рохманів Шумського району Тернопільської області.³¹ На Волині найбільш масовими півторагрошовики стають у 1621–1627 роках. Крім названого вище, треба згадати й інші скарби цього часу, що склалися виключно з монет названого номіналу. Наприклад, у скарбі із села Старий Чорторийськ Маневицького району Волинської області, знайденому директором школи М. Лабудою на Замчищі, були лише польські півторагрошовики 1621–1627 рр. Сигізмунда III та пруські півтораки цих же років Георга Вільгельма Бранденбурзького.³²

Аналогічною була картина і в скарбі з м. Острог на Рівненщині, який складали польські і литовські півторагрошовики 1623–1626 рр. Сигізмунда III, а інших не було.³³

Чи не найбільш яскравим підтвердженням величезної кількості півторагрошовиків на Волині є скарб, знайдений у селі Мнішин Рівненського району Рівненської області. Так, у його складі із загальної кількості 1972 монет аж 1765 екземплярів становили литовські та 2 ризькі півторагрошовики 1614–1627 рр. Сигізмунда III. Цікаво, що і решту монет складали переважно півторагрошовики – 59 екземплярів пруських 1613–1633 рр. Георга Вільгельма, 37 австрійських 1609–1619 рр. Матвія, а також 57 одиниць поморських півторагрошовиків 1612–1622 рр. Богуслава XIII, Рудольфа II, Яна Георга I. У скарбі було також 23 шведські півторагрошовики 1630–1632 рр. Густава Адольфа.³⁴

На території Волині відомо цілу низку скарбів цього часу, в яких було чимало шестигрошовиків, потрійних грошів та ортів (1/4 таляра). Щоправда, якщо названі номінали є доволі частими у скарбах, то польські таляри трапляються рідко.

Слід зауважити, що серед доволі значної кількості різноманітних західноєвропейських талярів, виявлених у складі середньовічних скарбів Волині, лише в чотирьох із них були власне польські таляри, карбовані в XVII ст. в часи правління Сигізмунда III Вази. Три скарби з польськими талярами, знайдені на Рівненщині, зокрема в селах Варковичі, Бильче та Дерев'яне, а один – на Тернопільщині – в селі Людвище, докладніше про які скажемо нижче.

Так, 1908 року біля села Варковичі Дубнівського району Рівненської області був виораний глиняний горщик зі скарбом. У ньому нараховувалось 88 монет, з яких в Археологічну комісію надіслано 4, а саме: зальцбурзькі таляри 1632 р., польський півторагрошовик 1628 р. та данцігський орт 1624 року. Таляри придбав Ермітаж.³⁵

Про другий скарб, із села Бильча Млинівського району Рівненської області, знайдений 1821 р., сказано лише, що це був горщик із талярами Сигізмунда III. Власне, це вся інформація про нього.³⁶

Третій скарб знайдено 1890 р. в селі Дерев'яне Рівненського району при перекопуванні городу. Зберігався у глиняному

горщику і складався з 90 монет Сигізмунда III. До його складу входило 27 талярів 1621 р., 32 – 1622 р. і 9 талярів 1624 року. Крім того, там було 15 шестигрошовиків 1623–1627 рр. та 3 трьохгрошовики 1620 року. Після розгляду в Археологічній комісії скарб переплавлено.³⁷

Нарешті, четвертий випадок, коли натраплено на польський таляр, припадає на знахідку монетного скарбу 1878 року. Він був знайдений у лісі поблизу села Людвигівці Шумського району Тернопільської області. До скарбу, який складався з 112 срібних і білонових монет, входили польські гроші Сигізмунда III: таляр 1628 р., шестигрошовики 1623–1627 рр., трьохгрошовики 1623, 1624 рр., а також півторагрошовики 1620–1625 рр.; австрійський таляр 1615 р. Матвія (1612–1619); емденський гульден Фердинанда II (1619–1637); ольденбурзький гульден Фердинанда III (1637–1657); прибалтійські шведські дрейпелькери 1622, 1633, 1635 рр. Густава Адольфа (1621–1632), та його наступниці Крістіни (1632–1654), а також пруські дрейпелькери 1626 р. Георга Вільгельма (1619–1640). Після розгляду в Археологічній комісії скарб було відправлено на переплавку.³⁸

Таляри входили і до складу скарбу, знайденого 1886 року в лісі біля села Підгайці Млинівського району Рівненської області. Він містив 174 монети вагою понад 400 грамів. Серед них: таляри Саксонії 1579 р., Брауншвейга 1602, Австрії 1627 років. Серед інших – кілька литовських трьохгрошовиків 1562–1563 та гроші 1566 рр. Сигізмунда I Старого. Є також монети Речі Посполитої: польські шестигрошовики 1596, 1599, трьохгрошовики 1581–1595, ризькі трьохгрошовики 1581–1600 та солід 1623 років. Трапилось і кілька московських копійок, а також угорські та іспанські монети. Більша частина монет пропала.³⁹

Цікавий скарб з точки зору наявності в ньому талярів було виявлено під час оранки ниви 1909 р. неподалік старовинного замку в селі Рогізне Млинівського району Рівненської області. Скарб містився в глиняному горщику і складався з 92 срібних талярів і 1 напівталяра 1582–1683 років. Серед них були німецькі, іспано-нідерландські, французькі, голландські та швейцарські. Чотири монети належали до XVI, а решта до XVII століть.⁴⁰ Скарб дуже дорогий і, найімовір-

Срібні монети XVII ст.:

- 1 – іспанський таляр Філіпа III, 1614 р.;*
- 2 – нідерландський таляр Альберта і Єлизавети, 1617 р.;*
- 3 – голландський гульден (флорин), 1618 р.;*
- 4 – швейцарський таляр, 1621 р.*

ніше, був власністю когось із родини Рогозинських, якій належав замок.

Таляр – це була високовартісна срібна монета вагою 30 грамів. Тут доцільно наголосити, що в XVII ст. таляри вважалися міжнародною валютою, як, скажімо, в наш час долари США є світовою валютою. Цікаво, що етимологічна назва „долар” походить від назви „таляр”.

Не лише таляри були новою групою монет України (та й Волині) XVII століття. Майже одночасно з ними з’являються також монети дуже високої вартості – золоті дукати. Цікаво, що назва монети походить від слова, яке входило в монетну легенду „*Sit Tibi Christe datus guam Tu regis iste dukatus*”. У вільному перекладі це звучить так: „Тобі, Христе, наш владарю, офірується цей дукат”. Дукатів Сигізмунда III у скарбах Волині ми не знаємо. А взагалі, відомо лише два власне польські золоті дукати, випущені за короля Яна Казимира (1649–1669). Хоча суто польських дукатів у скарбах Волині й мало, зате трапляються золоті дукати інших країн. Так, у скарбі, знайденому 1908 р. в селі Любанівці Млинівського району Рівненської області, що містився у дерев’яній скрині та двох горщиках, знаходилося близько 30 золотих дукатів, головним чином, голландських, а також два торунські (польські) дукати 1655 р. Яна Казимира. Тут же було більше 200 талярів та кілька польських, шведських і пруських монет 1662–1667 років.⁴¹

1882 року в селі Княже Сокальського району Львівської області місцевим селянином на городі викопано великий скарб, до якого входило 15 золотих і понад 2 кілограми срібних монет. Серед них – золоті дукати Венеції та Гельдерна 1596, 1598, 1599 р.; Угорщини 1594; Утрехта 1596, 1609; Фрізії 1593, 1614 рр., а також три східні золоті монети. Крім того, знайдено празький гріш, польські орти 1621–1624 рр., шестигрошовики 1623–1627 рр., трьохгрошовики 1589, 1591, 1592, 1594, 1595, 1597–1600 та 1618–1624 рр., а також данцігські орти 1616, 1623–1626 рр., ризькі трьохгрошовики 1590, 1592 і 1598 років. До складу скарбу входили і дрібні пруські та шведські монети 1623–1626 років. Після розгляду в Археологічній комісії золоті монети було передано в Ермітаж (Росія), а решту, як звичайно, переплавили.⁴²

У селі Рудка Млинівського району Рівненської області під час оранки на полі знайдено невеликий скарб, до складу якого входив венеціанський золотий дукат і 30 срібних російських копійок – від Бориса Годунова (1598–1605) до Михайла Федоровича Романова (1613–1645).⁴³

Подібний скарб був виявлений у селі Соснівка Шумського району Тернопільської області в 1904 році. Він містився в глиняному горщику і складався з 19 монет. Серед них: голландський золотий дукат 1654 р., польські орти 1624, шестигрошовики 1626–1627 рр. та півторагрошовики 1622–1625 рр. Яна Казимира, пруський орт 1656 р. Фрідріха Вільгельма та дрібна шведська монета 1630 р. Густава Адольфа.⁴⁴

Досить великий монетний скарб знайдений у м. Острог Рівненської області на вул. Древлянській під час будівельних робіт 1995 року. Він знаходився в невеликому глечуку. Після виявлення монети розібрали робітники. Для Острозького історико-культурного заповідника вдалося придбати в різних людей 687 монет. Унікальною монетою є золотий угорський дукат 1558 року. Цікаво, що дукати нерідко використовувалися в жіночому вбранні багатих українок XVII століття. Серед інших є монети Польського королівства: Владислава II Ягайла (1386–1434), Казимира IV Ягеллончика (1446–1492), Яна Ольбрехта (1492–1501), Олександра Ягеллончика (1501–1506), Сигізмунда I Старого (1506–1548) та Сигізмунда II Августа (1548–1572). Наявні також срібні монети Великого князівства Литовського, названих правителів: Олександра Ягеллончика, Сигізмунда I Старого, Сигізмунда II Августа. До складу скарбу входили і монети Речі Посполитої: Стефана Баторія (1576–1586), Сигізмунда III Вази (1587–1632), Яна III Собеського (1676–1696), а також монети Пруссії (під владою Польщі): Сигізмунда I Старого та Альбрехта II (1530–1545). Трапились також шведські монети з Риги Густава II Адольфа (1621–1632), Магдебурга, Саксонії Іоана Адольфа (1590–1616), Тевтонського ордену магістра Міхаела (1414–1422) та Московії: Івана IV (1533–1584), Федора Івановича (1584–1598), Бориса Годунова (1598–1605), Василя Шуйського (1606–1610).

Отже, у скарбі представлені монети XV–XVII ст. майже всіх тодішніх держав Європи.⁴⁵ Найстарішими є польські

напівгроші 1386 р. Владислава II Ягайла, а наймолодшим – орт 1677 р. Яна III Собеського. Загалом у скарбовому матеріалі з вулиці Древянської в м. Острог переважають дрібні монети.

Крім згаданих вище золотих дукатів Яна Казимира, у волинських скарбах є його високої вартості тридцятигрошовики (інакше – злотувки), шестигрошовики, трьохгрошовики, півторагрошовики, а також дрібні срібні та мідні соліди. Такі монети відомі в скарбах селі Воронки Сарненського району, міст Дубно, Млинів Рівненської області, Куснище, Пулемець, Воля Островецька Любомльського, Козлиничі, Велицьк Ковельського, Перемиль Горохівського районів Волинської області.⁴⁶

Вище, при переліку монет Яна Казимира, нами називались і дрібніші монети: гроші та соліди, яких, до речі, у вигляді поодиноких знахідок відомо дуже багато.

На останній категорії монет варто спеціально зупинитися, оскільки з нею пов'язана одна з найбільших фінансових афер цього короля. 1659 року, шукаючи вихід із скрутного фінансового становища, королівський уряд погодився з пропозицією спритного ділка італійця Т. Боратіні карбувати нові монети – мідні соліди. Впродовж 1659–1660 рр. було пущено в грошовий обіг близько 10 мільйонів як коронних, так і литовських солідів (шелягів). Ця величезна маса дрібних мідних монет, які за прізвиськом ініціатора їх випуску в народі називали „боратинками”, зруйнувала і без того далеко не стабільний грошовий ринок Речі Посполитої. Внаслідок цієї афери країна поринула в таку глибоку фінансову кризу, що її сумні плоди були відчутні не лише в другій половині XVII, а й навіть впродовж наступного XVIII століття. До речі, як уже зауважувалось, окремі знахідки „боратинок” є доволі частими, але трапляються й цілі грошові скарби, які складаються лише із самих мідних солідів. На Волині також відомі скарби, в яких нараховувалося по кілька тисяч таких монет.

Один з них знайдено 1901 року в селі Хотин Дубнівського району Рівненської області. Скарб був виявлений на селянському городі й зберігався в глиняному горщику. Він містив аж 12 фунтів, тобто майже 5 кілограмів мідних солідів Яна Казимира.⁴⁷

Другий подібний скарб трапився 1884 року в селі Брикуля Шепетівського району Хмельницької області. Він складався з 9 срібних і приблизно 600 мідних польських і литовських солідів Яна Казимира.⁴⁸

Третій такого роду скарб був виявлений 1924 року в селі Гольшківці Бродівського району Львівської області. Він містив близько 3-х кілограмів мідних солідів Яна Казимира, карбованих у 1660–1666 роках. Знахідка потрапила до Львівського історичного музею.⁴⁹

Аж шість подібних скарбів у різні роки було випадково знайдено на території старого міста Луцька. Всі містили колекції виключно мідних солідів (шелягів) Яна Казимира, карбованих впродовж 1661–1666 років. Перший з них нараховував 202 одиниці, другий – 430, третій – 596, четвертий – 917, п'ятий – 948 і шостий – 1823 екземпляри. На жаль, обставини виявлення цих скарбів невідомі, але всі вони зберігаються у фондах Волинського краєзнавчого музею.⁵⁰ Викликає подив факт накопичення, а далі й зберігання окремими власниками такої великої кількості монет дуже низької вартості.

Як видно з попередньо викладеного матеріалу, монети Речі Посполитої були головною, але не єдиною складовою частиною грошових скарбів Волині XVII століття. Загалом аналіз грошової маси більшості скарбів свідчить, що вони склалися із трьох видів монет, які карбувались у Монетних дворах Речі Посполитої, Прибалтійських володінь Швеції і Бранденбурзько-Пруської держави, хоча були монети й інших держав. З 20-х років XVII ст. на Волині трапляються таляри – срібні монети вагою 30 грамів.

Новою групою монет цього часу були й золоті дукати, карбовані здебільшого в західноєвропейських країнах.

Серед дрібних монет у скарбах Волині незначне місце посідають російські монети, як це видно з попереднього аналізу скарбів. Вони не користувалися попитом не лише на території Волині, а й навіть у центрі України, яка саме в той час потрапила під владу Московії. Про це свідчить хоча б такий красномовний факт. У 1658 р. київський воєвода Бутурлін доносив російському урядові, що надісланих як плата місцевому військовому гарнізону 154 мідних полтинників

Монети XVII ст.:

1 – срібний таляр коронний Сигізмунда III, 1628 р.;

2 – срібна польська монета 1664 р.;

3 – мідна боратинка коронна, 1660 р.;

4 – мідна боратинка литовська, 1665 р.;

5 – срібний таляр, архієпископство Зальцбург, 1624 р.

„полковник и начальные люди и солдаты не взяли, потому что в Кieve казаки и мещане, и торговые люди не токмо полтинников – и медных мелких денег ни за что не емлют”.⁵¹ Словом, процес витіснення з грошового обігу західноєвропейських монет російськими йшов повільно навіть у центральних районах України. А що вже казати про Волинь? Московських дешевих грошей тут взагалі брати не хотіли. Та це й зрозуміло. Тут були в обігу повноцінні європейські гроші.

Зрідка у скарбах Волині трапляються мідні шотландські двопенсовики Карла I (1625–1649) і тешинські оболі сілезького князівства Тешин часів правління Єлизавети Лукреції (1626–1653). Це, до речі, були такі ж безвартісні гроші, як і згадувані вже польські та литовські „боратинки”. Ці монети відомі в скарбах із сіл Бубнів і Кутянка.

Зокрема, 1886 року знайдено скарб у селі Бубнів Володимир-Волинського району Волинської області, що складався з 1186 срібних і білонових монет вагою понад 400 грамів. У ньому знаходилось також 9 екземплярів шотландських двопенсовиків Карла I і 10 одиниць тешинських оболів 1651–1653 рр. Єлизавети Лукреції. Серед інших монет скарбу численними були польські гроші та півторагrossoвики 1620–1627 рр. і окремі соліди, а також литовські гроші 1625–1627 рр. і соліди Сигізмунда III. Тут же були і монети Яна Казимира: литовські соліди 1652, 1653, 1660–1666 рр. та польські соліди 1660–1661 років. Лівонські та ризькі соліди 1650–1654 рр. шведської королеви Крістини (1632–1654) представлені 454 екземплярами, а ельбінгські та ризькі соліди її попередника та Густава Адольфа (1621–1632) наявні взагалі лише поодинокими монетами. Цікавим є таляр 1636 р. міста Брабант (Іспанські Нідерланди). Є також окремі монети Австрії та Прусії цього часу. 112 монет через зношеність не вдалося ідентифікувати. Археологічна комісія відібрала зі скарбу 78 монет, а решту відправила на переплавку.

Варто також зупинитися на бодай загальному огляді скарбу, знайденому 1901 р. в селі Кутянка Острозького району Рівненської області. Скарб вагою понад 3 фунти, тобто понад 1 кілограм 200 грамів містив тешинські оболі 1651–1654 рр. і шотландські двопенсовики Карла I, на чому акцентуємо увагу в руслі нашого дослідження. Головним же чином клад

складався з дрібних монет Речі Посполитої Сигізмунда III і Яна Казимира, Прибалтійських володінь Швеції Густава Адольфа, Крістіни і Карла X Густава, пруських Георга Вільгельма і Фрідріха Вільгельма. Після розгляду Археологічної комісії скарб був повернутий за місцем знахідки.⁵²

І насамкінець назвемо ще один подібний скарб, знайдений 1976 року в селі Гайки Турійського району Волинської області. Тоді ж він був переданий у Волинський краєзнавчий музей головою сільської ради М. І. Ядчуком. Кількість переданих монет налічувала 732 екземпляри. Серед них – гроші Сигізмунда III, карбовані 1623–1627 рр. – 36 одиниць, Густава II Адольфа 1628–1632 рр. – 98 штук ризькі та 95 екземплярів ельблонські, його наступниці Крістіни 1632–1635 рр. – 191 штука. Цілий ряд монет не піддається визначенню через значну зношеність.⁵³

Розгляд скарбів Волині XVII ст. вказує на наявність у їх складі монет майже всіх держав Європи. Він говорить, що внаслідок доволі частих в економіці тодішнього феодального суспільства криз до грошового обігу постійно потрапляла маса низькопробної монети. Щоправда, як свідчить аналіз більшості скарбів цього часу, їхній склад не відбиває дійсного стану речей, бо якщо гірша монета витісняє з обігу кращу, то до скарбів ховали кращу, як вартіснішу і більш надійну. Разом з тим, наведені вище факти вказують на значну кількість монет низької вартості: „боратинок”, тешинських оболів, шотландських двопенсовиків, дрейпелькерів, білонових солідів. Це була продукція офіційних монетних дворів, хоч і низької якості. Загалом же, як слушно зауважує відомий дослідник грошового обігу на території України періоду феодалізму М. Котляр, грошовий обіг наших земель другої половини XVII ст. був кризовим. Монети використовувалися до повного стертя, бо надходження свіжих не було.⁵⁴ Як свідчать грошові скарби, така ситуація в той час мала місце на території Волині.

Роблячи загальний підсумок аналізу монетних скарбів Волині XIV–XVII ст., варто зауважити таке. За хронологічними ознаками найдавніші скарби монет, які датуються XIV ст., відомі в містах Луцьк, Володимир-Волинський, селах Соснина Іваничівського району Волинської та Хрінники Демидівського району Рівненської областей.

Наступний період, XV–XVI ст., репрезентує скарб із села Седлище Костопільського району Рівненської області. До XVI ст. належать скарби із сіл Ясинівка Дубнівського, Хрінники Демидівського районів Рівненської області, скарби з Луцька (Гнідава), села Гулевичі Ковельського району Волинської області та інші.

До XVI–XVII ст. зараховується скарб із села Мнішин Рівненського району Рівненської області та інші.

Нарешті, до XVII ст. належить переважна більшість скарбів з монетами Сигізмунда III (23 скарби), Сигізмунда III і Яна Казимира (6 скарбів), Сигізмунда III, Яна Казимира і Яна III (8 скарбів), Сигізмунда III, Яна Казимира, Яна III і Августа II (1 скарб), Яна Казимира, Яна III і Августа III (1 скарб) та інші.

Місцезнаходження скарбів монет дозволяє дізнатися про розміщення давніх економічних осередків, про мережу торговельних шляхів, які визначали напрямки як внутрішньої, так і зовнішньої торгівлі. При цьому скарби дають можливість визначити зовсім дрібні економічні центри та невеликі місцеві комунікації, про які нерідко відсутні відомості в історичних писемних джерелах.

При розгляді топографії монетних кладів пізньосередньовічного періоду історії Волині впадає в очі виразне їх розміщення у двох зонах: північній поліській та південній лісостеповій. Умовна лінія між цими зонами пролягає із заходу на схід по містах Володимир-Волинський – Луцьк – Клевань – Рівне. При цьому переважна більшість скарбів знайдена у південних районах історичної Волині: Луцькому, Горохівському, Млинівському, Кременецькому, Острозькому. Без сумніву, це пов'язане з родючими землями, а отже, і добре розвинутим господарством, яке сприяло накопиченню багатств у руках окремих осіб.

Менша кількість скарбів припадає на північну зону – Волинське Полісся, яке охоплює Камінь-Каширський, Любомльський, Маневецький, Ковельський, Турійський, Сарненський, Дубровицький райони тощо. Це райони лісові, а ґрунти тут переважно бідні, торф'яникові та піщані. А це, у свою чергу, відбилося на дуже слабкому розвитку господарства і, звичайно ж, на добробуті місцевого населення. Будучи

загалом небагатими, а, найвірогідніше, бідними, люди не мали такої кількості грошей, щоб у разі небезпеки ховати їх у землю. Винятком можуть слугувати хіба що скарби в Старому Чорторійську Маневицького, Козлиничях і Гулевичах Ковельського, Любомлі та Волі Островецькій Любомльського районів Волинської, а також Кустині Рівненського, Воронках Сарненського районів Рівненської областей та в інших населених пунктах Полісся. Ці скарби розташовані переважно вздовж рік Стир, Стохід, Горинь і, найправдоподібніше, визначають торговий шлях, що вів із півдня на північ, отже, могли належати купцям, а не місцевим селянам.

У складі перерахованих (та й з певних міркувань не згаданих) скарбів переважали польські й литовські монети. Разом з тим, хоч і меншу, але значну кількість у скарбах становили шведські, пруські, австрійські, іспанські, російські, шотландські та інші монети.

Насамкінець варто наголосити, що характерною рисою польських монет є дуже незначна кількість екземплярів великої вартості – талярів чи тридцятигрошовиків (злотувок). Наприклад, у скарбах XVI ст. переважають, а то й виключно є, лише польські та литовські напівгроші. Щодо XVII ст., зауважимо, що правління Сигізмунда III закінчується ортами, Яна Казимира – злотими, Яна III – шестигрошовиками. Абсолютно відсутні у скарбах монети Владислава IV, Август II репрезентований шестигрошовиками, нарешті, Август III – шестигрошовиками та ортами.

У наступному, XVIII ст., яке вже виходить за межі нашого дослідження, кількість грошових скарбів на Волині суттєво зменшується, а до кінця століття заховання скарбів взагалі припиняється. Звичайно, тут не йдеться про скарби, які досі утворюються внаслідок, скажемо, приховування цінностей, нажитих нечесним шляхом, що має місце і зараз. Ми говоримо про припинення природного процесу утворення скарбів, який випливав із грошового господарства XIV–XVII ст., тобто періоду феодалізму. Епоха капіталізму, що прийшла йому на зміну, принесла із собою і мережу кас, банків та інших фінансових установ, які зробили ризик, пов'язаний із захованням скарбів, просто зайвим. А такий ризик дійсно існував. Немає сумніву, що багато скарбів, згаданих нами вище, дійшли до

нас не тому, що їхній власник забув місце, в якому сховав свої гроші. Мабуть, були інші, більш вагомі причини, про які можна лише здогадуватись...

Резюмуючи все сказане вище, слід зауважити, що протягом більше трьохсот років і після зникнення з карти Європи могутньої у свій час Волинсько-Галицької держави процес нагромадження скарбів діяв інтенсивно. Необхідно сказати, що аналіз кількісного і якісного складів монетних скарбів дає можливість з'ясувати і стан міжнародних економічних зв'язків Волині. Адже монети – це немовби візитні картки держав, де вони карбувалися. Тому, визначаючи співвідношення між монетами більшості скарбів, виявлених у певному районі, можна встановити, гроші яких саме країн були найбільш ходовими на ринку відповідної епохи. Якісний склад скарбів може розповісти, з якими країнами чи містами-державами підтримували найбільш інтенсивні зв'язки місцеві купці. Як свідчить проведений вище аналіз, впродовж другої половини XIV – XVII ст. звичайними були скарби європейських монет. Серед них часто траплялися чеські, польські та литовські, німецькі та шведські, нідерландські та іспанські, російські та шотландські монети, а також поодинокі гроші інших країн. Словом, у скарбах Волині представлені монети майже всіх країн тодішньої Європи. Для обігу грошей, як свідчать монетні скарби, в той час кордонів не існувало. А цінувалися вони не за приналежністю до тієї чи іншої держави, а за їх номіналом та ще за вмістом у монетах відповідної кількості срібла чи золота.

Нарешті, кількість монет у скарбі та цінність металу, з якого вони виготовлені, свідчать про майновий стан і соціальний статус особи, яка заховала скарб.

Автори усвідомлюють, що характеристика ними не всіх, а лише частини скарбів, хай навіть найважливіших з їхньої точки зору, може викликати в декого із читачів подив і запитання: а чому не всі волинські скарби розглянуті? Звичайно, можна було назвати всі клади, але ми гадаємо, що наша побудова цієї частини книги дозволила сконцентрувати увагу на головних і не торкатися абсолютно схожих між собою або маловартісних для читача знахідок.

І ВСЕ Ж ТАКИ СКАРБИ НЕ ПРИМАРИ (Замість післямови)

Так, скарби – не примари, вони дійсно існують, і нічого таємничого чи містичного в них немає. Звичай ховати своє майно в потаємних місцях чи закопувати в землю, якщо йому загрожувала небезпека, існував завжди. Той, хто ховав скарб, намагався зберегти його для себе, не звертаючись при цьому по допомогу до надприродних сил. Головним було дотримання таємниці, а місце схованки, як правило, запам'ятовували, хоча інколи для більшої певності робили якісь зашифровані нотатки. Варто нагадати хоча б оповідання Артура Конан Дойля „Обряд родини Масгрейвів”, в якому в зашифрованій формі запитань і відповідей з покоління в покоління передавався факт заховання в криївці корони англійського короля Карла I, страченого в 1649 р. під час англійської буржуазної революції.¹ Або згадаймо криптограму з оповідання Едгара По „Золотий жук”... Як би там не було, а заховані та звичайно ж, досі не знайдені скарби, завжди були овіяні ореолом таємничості. Однак не варто відмахуватися від легенд, пов'язаних зі скарбами, як від звичайної вигадки, адже в більшості з них є зерно історичної правди, і його треба відсіяти від міфічної половини. Скарби ж бо існують реально! Не випадково у різні часи їм приділялася серйозна увага. І не лише письменника-

ми, а й науковцями. Свідченням цього є наші численні посилення на праці вітчизняних і зарубіжних істориків, звідки ми взяли цікаві матеріали про різні категорії скарбів Волині. Тут слід зауважити, що наша характеристика кладів була не зовсім рівномірна. Однак це не залежало від волі авторів книги, адже і відомості про окремі знахідки також не однакові. Тож деякі скарби висвітлені нами широко як із формально-типологічного, так і мистецького боку, і навпаки, про деякі автори змушені були говорити менше, а про окремі – навіть обмежитися просто констатацією факту їх виявлення. Але як би то не було, в усіх випадках ми намагалися, не відходячи від історичної правди, давати знахідкам відповідну наукову і художню інтерпретацію.

Що стосується чималого скарбового матеріалу з території Волині, то проведений нами його аналіз дозволяє виділити окремі етапи появи скарбів та формування речового складу збірок кожного конкретного періоду.

До першого, найдавнішого етапу належать скарби середнього і нового періодів кам'яного та мідно-кам'яного віку (IX–III тисячоліття до нової ери), тобто до мезоліту, неоліту та енеоліту. Речовий склад цих скарбів – простий. Це – кам'яні знаряддя чи напівфабрикати, адже єдиним багатством у первісному суспільстві, яким могли похвалитися окремі особи, були вироби з кременю чи якісь мистецькі речі, вирізані з кістки. Ось чому скарби цього періоду становлять рідкість.

Другий етап у накопиченні скарбів припадає на епоху металу, зокрема, на бронзовий вік. За своїм складом скарби цього періоду стають значно багатшими і трапляються частіше, хоча, крім бронзових знарядь і прикрас, нерідкими є і кам'яні вироби, якими люди з тих чи інших міркувань дорожили. Так розпочався процес накопичення багатств у руках окремих осіб. Поширення металу мало велике значення для подальшого розвитку майнового розшарування. Бронзові вироби дуже зручні для зберігання, вони можуть лежати довго в будь-яких умовах. Крім того, при невеликому обсязі й вазі вони мають велику вартість. Отже, той, хто володів ними, був багач. І, нагромадженням статків виникла незнана раніше проблема, а саме: проблема їх захисту. Якщо

не рахувати якихось індивідуальних речей, люди кам'яного віку були здебільшого без майна. А ось у патріархального господаря доби металу вже з'явилися значні матеріальні цінності у вигляді різноманітних бронзових предметів. На Волинь вони потрапляли внаслідок торгівлі з племенами Тисо-Дунайського басейну, зокрема Закарпаття. Як уже говорилося вище, ці багатства нерідко треба було ретельно ховати від ворогів. Так виникли скарби доби бронзи. Причому такі речі, як сокири, серпи, прикраси, були придбані не для того, щоб лежати без користі в землі, вони призначалися для постійного вжитку. Їх закопували лише на певний час. А причини могли бути різні.

Третій етап у появі скарбів Волині, порівняно з попереднім, характеризується їх мізерною кількістю. Чим же пояснюється ця відмінність? Близько VIII–VII ст. до н. е. з'являється найкращий матеріал для виготовлення знарядь – залізо. З ним не могли конкурувати ні камінь, ні мідь, ні бронза. Саме залізо дало поштовх до розвитку індивідуального господарства, що, у свою чергу, стало джерелом збагачення окремих сімей. Це поглибило майнове розшарування суспільства. Разом з тим, утворення системи міцних міжплемінних об'єднань із військово-політичною організацією та виникнення мережі великих укріплених городищ, таких як Будераж, Глинськ Рівненської, Усичі Волинської областей та інших, нормалізувало тогочасну обстановку, робило її більш стабільною. У зв'язку із сказаним життя людей ставало менш напруженим, а отже, і ховати майно в криївки не треба було так часто, як у попередні неспокійні часи. Очевидно, цим і пояснюється така мала кількість скарбів на Волині в ранньозалізному періоді.

Четвертий етап виникнення скарбів, який належить до перших століть нової ери, постає перед нами у незрівняно кращому світлі. Це – період, коли слов'яни виходять на арену світової історії. В цей час на Волині, особливо в її лісостеповій частині, з'являється багато скарбів, переважно срібних римських денаріїв I–II століть. Чогось подібного в попередні часи не було! Пояснити цей феномен можна хіба тим, що, на відміну від натурального обміну племен скіфського часу з

греками в ранньозалізному часі, торгівля давніх слов'ян з римлянами мала грошовий характер. Ось чому така велика кількість срібних монет з'явилася в той час на Волині. Відомо, що римське срібло йшло на слов'янські землі в обмін на хліб, продукти тваринництва та хутра. Отже, багатство слов'ян втілювалось у грошову форму. В руках окремих осіб, переважно представників верхівки давньослов'янського суспільства, зосередилися великі грошові маси з благородних металів, які становили незнані доти багатства. Не знаходячи їм прямого застосування в умовах натурального способу господарства, володарі цих багатств не придумали нічого кращого, як таємно закопувати їх у землю до слушного часу. Одначе, з невідомих нам причин, взяти їх назад могли вже далеко не всі. Так до нас дійшла доволі велика кількість грошових і грошово-речових срібних скарбів пізньоримського часу. І ось тут виникає одна цікава проблема. Римська монета I–II ст. н. е., хоч і трапляється доволі часто, але виконувала вона функції, головним чином, накопичення скарбів і сировини для ювелірів і меншою мірою використовувалася при торговельних операціях. Римські денарії зникають із скарбів Волині в IV – найпізніше V століттях нової ери. Дуже спокусливо виглядає теорія Михайла Брайчевського, за якою римська монета використовувалася східними слов'янами у наступних VI–VII ст., і навіть пізніше.² Згідно з цією теорією, наші предки знали безперервний грошовий обіг, використовуючи для цього з I ст. н. е. римські денарії, на зміну яким прийшли куфічні диргеми, а потім руські монети і грошові зливки-гривні. Одначе, як вважає Микола Котляр, цій гіпотезі бракує доказів.³ Оскільки на території Волині теорія поки що відповідними знахідками не підтверджується, то й ми залишаємо її відкритою для дискусій.

Не менш цікавим є п'ятий етап формування скарбів Волині, який припадає на давньоруський час: X–XIII століття. Спосіб виробництва цього періоду базувався на грубому привласненні продуктів праці залежних селян феодалами, тому всі багатства зосереджувалися в їх руках. Причому натуральний спосіб тогочасного господарства, який забезпечував феодала всім необхідним, призводив до того, що накопичені

ним багатства у вигляді грошей чи предметів розкоші нерідко лежали без руху. В час небезпеки майно ховали. Це, як ми бачили, були скарби, до складу яких входили як срібні монетні гривні, так і зрідка арабські монети. Однак більшість із знайдених скарбів складалася зі срібних прикрас, предметів міського парадного вбрання та іноді предметів культу. Безперечно, це були дуже коштовні речі, якими дорожили. Володіння ними вважалося престижним. Втрата їх для власників була, звичайно, ж важкою, а тому в час небезпеки їх ховали в потаємні місця чи заривали в землю.

Нарешті, шостий етап утворення скарбів припадає на пізньосередньовічний період: XIV–XVII століття. В цей період на Волині домінували виключно грошові скарби, що склалися з європейських монет: чеських, польських, литовських, шведських, німецьких, голландських, іспанських, шотландських, російських та інших. Серед них були монети низької вартості, типу мідних солідів, і дорогі празькі гроші, срібні талари і золоті дукати. Словом, у цей період на Волині в грошовому обігу представлено велике розмаїття монет, про що свідчать доволі численні скарби, частину з яких ми проаналізували вище. Лише у XVIII ст. ситуація докорінно змінюється. Перемога капіталістичного способу виробництва, яке вимагає розширеного відтворення і, отже, капіталізації нагромаджень, кладе край існуванню скарбів. За цих умов замість закопування грошей їх починають вміщувати в банки, отримуючи за це відповідні прибутки. Скарби вже не лежать нерухомо, а стимулюють розвиток виробництва. Місце скарбів займає капітал.

Такі основні етапи процесу становлення скарбів Волині з найдавніших часів до пізнього середньовіччя. На сторінках нашої книги розглянуто процес збирання скарбів впродовж близько десяти тисяч років. Без сумніву, ті з них, що дійшли до нашого часу, становлять лише дуже незначну частину із загальної кількості захованих у давні й середньовічні часи. Очевидно, частина скарбів, знайдених у попередні століття, просто пропала для науки. Є тут, однаке, ще одна дуже неприємна для нас, українців, обставина. Читачі, мабуть, звернули увагу на те, що чимало скарбів зі срібними та зо-

лотими речами, знайдених на Волині, потрапили в російські музеї або були переплавлені в Монетному дворі Росії для карбування своїх грошей. Деякі речові й монетні скарби потрапили в музеї Польщі. Марно сподіватися, що вивезені за межі України коштовності колись будуть нам повернуті. Отже, для нас ці національні багатства, очевидно, втрачені назавжди. Однак треба надіятися, що чимало скарбів, про які досі ще не знаємо, будуть знайдені в майбутньому і на цей раз залишаться в Україні, а можливо, зберігатимуться в музеях Волині.

Наша праця підбиває підсумки довготривалого збирання відомостей про знахідки скарбів на території Волині. При написанні цієї книги автори ставили перед собою мету узагальнити зібраний скарбовий матеріал, який, можливо, зацікавить волинських краєзнавців і просто любителів старовини. Щоправда, малий обсяг книги не дозволив авторам відходити від питань, безпосередньо пов'язаних зі скарбами. А загальноісторичних проблем ми торкались лише при дуже короткій характеристиці відповідного періоду. І це все. Гадаємо, що читач сам розбереться що і до чого...

Тут слід зауважити, що інтерес до скарбів не згасав ніколи, однак у різні часи, в різних місцевостях і в різних категорій населення він проявлявся по-різному. Ще в давні часи про скарби складалися легенди, нерідко – поетичні. Часто скарби були овіяні таємничістю, навіть містикою. Майже в кожному населеному пункті існували оповіді про місцеві скарби. Хоч і не часто, але ці оповіді подекуди підтверджувалися знахідками більших чи менших колекцій коштовних речей. Причому – найчастіше за випадкових обставин.

Що ж викликало до життя ці оповіді? Звідки беруться легенди про закопані скарби? Що породжує їх? Нарешті, що ж примушує людей свято вірити в існування скарбів? Безліч питань постає перед нами, і просто відмахнутися від них було б грубою помилкою, а то й незаслуженою образою людей, які вірять цим оповідям.

Як справедливо зауважував відомий український археолог Михайло Брайчевський, „головною підвалиною «скарбошукацьких» мотивів та основою їх життєздатності і тієї

упертості, з якою вони переживають різні часи, безсумнівно, є цілком природний для людського розуму інтерес до власного минулого, до історії не лише свого народу в цілому, а й свого району, свого села. Як це не здається дивним на перший погляд, фактичну базу всіх цих переказів становить своєрідний археологічний досвід конкретного населеного пункту”.⁴ Проте, на відміну від фахівця-археолога, місцеві жителі села чи міста, не маючи необхідних знань, не можуть правильно визначити історичне значення наявних у цих населених пунктах решток матеріальної культури у вигляді городищ, замчищ, селищ, курганів тощо. Люди здебільшого не знають, коли виникли ці пам’ятки, з якими подіями були пов’язані, чому загинули. І саме ця таємничість, відсутність достовірних відомостей, з одного боку, і невміння правильно пояснити реальні явища – „з іншого, і породжують міфи та легенди”. А до чого тут скарби? – може запитати читач. А до того, що вони також є пам’ятками археології, тобто складовими матеріальної культури наших предків. Якщо люди з якихось причин змушені були ховати свої цінності, то найчастіше вони робили це поблизу місця проживання. Ось чому скарби переважно пов’язані з іншими археологічними об’єктами – поселеннями, городищами, містами. Можливо, читач звернув увагу на це при огляді скарбів, згадуваних на сторінках цієї книжки.

Ось і добігли логічного кінця наші розповіді про скарби давнього і середньовічного періодів історії Волинської землі. У книзі згадані найдавніші збірки кам’яного віку, які склалися з напівфабрикатів і найдавніших крем’яних знарядь. Вони ще поодинокі, але це перші в історії краю скарби. Звичайно, більш ефектно виглядають скарби із бронзовими знаряддями, зброєю і прикрасами тощо. Однак їх ще трапляється небагато. Зате яскравими є скарби срібних і золотих монет, а також коштовного посуду та прикрас пізньоримського часу. І вже справді блискучими з усіх точок зору є давньоруські скарби, які склалися переважно із жіночих прикрас. А достойно увінчує категорію волинських скарбів величезне розмаїття десятків тисяч срібних і золотих монет пізнього середньовіччя.

Отже, аналізуючи найрізноманітніші скарби, ми неначе здійснили цікаву екскурсію в глибину віків і незримо зустрілися з тими, хто ховав їх, адже з кожним скарбом пов'язана чиясь людська доля... Насамкінець слід ще раз сказати, що хоча в деяких оповідях і проглядається таємничо-романтичне забарвлення, основою всіх коштовних і не дуже коштовних скарбів є реальність. І це зрозуміло, адже нумізматики, як і археологія, яка нерідко стикається з нею, є точною наукою, яка базується на матеріальних знахідках. Ось чому зацікавлення скарбами не є чимось ненормальним. Навпаки, воно сприяє пізнанню ще не звіданого. А це – добре, бо як говорили древні: „Ignoramus sed gromabimus” – „Не знаємо, але будемо знати”. І як зауважував згадуваний вже Едгар Аллан По, „навіть чи розуму однієї людини дано загадати таку загадку, яку розум іншої людини, спрямований відповідним чином, не зміг би розкрити”.⁵ Справді, краще не скажеш!

Помічена помилка на с. 143

⁴ Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołyńia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 35.

ПРИМІТКИ

У ГОНИТВІ ЗА ПРИМАРАМИ

(Замість передмови)

- ¹ По Эдгар Аллан. Золотой жук // Рассказы. – М., 1980. – С. 205.
- ² Костомаров М. И. Дитяча могила // Огненный змій. Фантастичні твори українських письменників XIX ст. – К., 1990. – С. 274–284.
- ³ Брайчевський М. Ю. Скарби знайдені і не знайдені. – К., 1992. – С. 5.
- ⁴ Беляшевський Н. П. Монетные клады Киевской губернии. – К., 1889.
- ⁵ Голшкевич В. И. Клады и древности Херсонской губернии. – Херсон, 1903.
- ⁶ Данилевич В. Е. Монетные клады Екатеринославской губернии // Сборник статей Екатеринославского научного общества по изучению края. – Екатеринослав, 1905.
- ⁷ Орлов В. И. Исследования о кладах Волынской губернии. – Житомир, 1885.

РЕЧОВІ СКАРБИ КАМ'ЯНОГО, МІДНО-БРОНЗОВОГО ТА РАННЬОЗАЛІЗНОГО ПЕРІОДІВ

- ¹ Брайчевський М. Ю. Скарби знайдені і не знайдені. – 1992. – С. 53.
- ² Охріменко Г. В. Найдавніші житла на території Волинського Полісся // Основні напрями вдосконалення шкільної історичної освіти як важливої складової частини відродження національної школи. – Луцьк, 1993. – С. 29–32.
- ³ Охріменко Г., Кучинко М., Скляренко Н., Собуцький М., Охріменко В. Вивчення багаточислової пам'ятки Голишів на Волині // Олександр Цинкаловський та праісторія Волині. – Луцьк, 2007. – С. 393–394.
- ⁴ ПЦОЛЬ в ЛІ Ъх БФЕУЦДІ ПРУДІ Ъ; ШІЦЬ І І ПЕ Й
ШІЦІ ЛІ ЕК – ВБУ Ъ Ъ Ъ Ъ і ху х
- ⁵ Свешніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область. – К., 1976. – С. 73.
- ⁶ Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Довідник з археології України. Ровенська область. – К., 1982. – С. 87.
- ⁷ Там само. – С. 65.
- ⁸ Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо). – К., 1990. – С. 70.
- ⁹ Sunkałowski A. – Op. cit. – S. 88–89.
- ¹⁰ Никольченко Ю. М., Киян Э. Ф., Олифер О. М. Раскопки в Ровенской области // Археологические открытия 1973 года. – М., 1974. – С. 321–322.
- ¹¹ Żurowski K. Zabytki brązowe z młodziej epoki brązu i wczesnego okresu żelaza z dorzecza górnego Dniestru. – Przegląd Archeologiczny. – Poznań, 1949. – Т. VIII. – З. 2. – С. 166.
- ¹² Свешніков І. К. Довідник... Львівська область. – С. 60.
- ¹³ Балагури Э. А. Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. – Ужгород, 2001. – С. 272, 315.
- ¹⁴ Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Названа праця. – С. 51.
- ¹⁵ Там само. – С. 100.
- ¹⁶ Брайчевський М. Ю. Скарби знайдені... – С. 10.
- ¹⁷ Там само. – С. 60.
- ¹⁸ Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР // Свод археологических источников. – М., 1961. – Вып. Г 4 – 4. – С. 16.

СКАРБИ ПІЗНЬОРИМСЬКОГО ЧАСУ

- ¹ Кропоткин В. В. Клады римских монет на территории СССР // Свод археологических источников. – М., 1961. – Вып. Г 4 – 4. – С. 67.
- ² Sunkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Po-lesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – S. 125, 137.
- ³ Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – С. 50.
- ⁴ Sunkałowski A. Op. cit. – S. 124, 125.
- ⁵ Кропоткин В. В. Указанное сочинение. – С. 52.
- ⁶ Там само. – С. 74.
- ⁷ Там само. – С. 74.
- ⁸ Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Названа праця. – С. 63.
- ⁹ Кропоткин В. В. Указанное сочинение. – С. 82.
- ¹⁰ Там само. – С. 73.
- ¹¹ Там само. – С. 85.
- ¹² Брайчевський М. Ю. Римська монета на території України. – К., 1959. – С. 65.
- ¹³ Кропоткин В. В. Указанное сочинение. – С. 84.
- ¹⁴ Брайчевський М. Ю. Римська монета... – С. 185.
- ¹⁵ Брайчевський М. Ю. Римська монета... – С. 164; Кропоткин В. В. Указанное сочинение. – С. 74.
- ¹⁶ Свешніков І. К., Нікольченко Ю. М. Названа праця. – С. 101.
- ¹⁷ Брайчевський М. Ю. Римська монета... – С. 164.
- ¹⁸ Кропоткин В. В. Указанное сочинение. – С. 81.
- ¹⁹ Sunkałowski A. Op. cit. – S. 123–124.
- ²⁰ Брайчевський М. Ю. Римська монета... – С. 126.
- ²¹ Sunkałowski A. Op. cit. – S. 120–122.
- ²² Брайчевський М. Ю. Скарби знайдені і незнайдені... – С. 30.
- ²³ Там само. – С. 27–31.
- ²⁴ Петров В. П., Каліщук А. П. Срібний скарб речей з с. Качин Волинської області // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – К., 1964. – Вип. 5. – С. 88–93.
- ²⁵ Брайчевський М. Ю. Римська монета... – С. 72.
- ²⁶ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 7–8.

РУСЬКІ СКАРБИ X–XIII СТОЛІТЬ

- ¹ Кучинко М. М. Волинська земля X – середини XIV ст.: археологія та історія. – Луцьк, 2002. – С. 111–112.
- ² Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. – К., 1989. – С. 457.
- ³ Там само. – С. 443.
- ⁴ Фонди Волинського краєзнавчого музею. – Інвентарний номер № Н-345.
- ⁵ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 19.
- ⁶ Там само. – С. 46.
- ⁷ Корзухина Г. Ф. Русские клады IX–XIII вв. – М., Л., 1954. – С. 83, 85.
- ⁸ Там само. – С. 90–95.
- ⁹ Jakimowicz R. Skarb srebrny z Kozlina na Wołyniu // Przegąd Archeologiczny. – Poznań, 1933–1934. – S. 83–90, rys. 1–5.
- ¹⁰ Siwekówna I. Wczesnohistoryczny srebrny skarb ze Zbaraza Starego w pow. Zbaraskim // Wiadomości Archeologiczne. – 1939–1948. – T. XVI. – S. 357–362.

¹¹ Никольченко Ю. М. Древнерусское городище в с. Торговица // Археологические открытия 1971 года. – М., 1972. – С. 385–386.

¹² Чайка Р. М., Зварич В. В. Работы Волыно-Днестровской экспедиции // Археологические открытия 1978 года. – М., 1979. – С. 419.

¹³ Кучинко М. М. Культура населения Волині в давньоруський час // Нариси культури Давньої Волині. – Луцьк, 2006. – С. 512–515.

¹⁴ Літопис Руський. – С. 151–152.

¹⁵ Cynkałowski A. Op. cit. – S. 150.

¹⁶ Корзухина Г. Ф. Указанное сочинение. – С. 135.

¹⁷ Котляр М. Ф. Названа праця. – С. 62.

¹⁸ Свешніков І. К. Довідник... Львівська область. – С. 75.

¹⁹ Піскова Г. О. Скарби стародавнього Ізяслава // Археологія. – 1988. – Вип. 61. – С. 16–35.

²⁰ Прищепя Б. А., Никольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. – Рівне, 1996. – С. 97–99.

²¹ Cynkałowski A. Op. cit. – S. 163.

²² Там само. – С. 170.

МОНЕТНІ СКАРБИ ХІV–ХVІІ СТОЛІТЬ

¹ Антонович В. Б. Археологическая карта Волинской губернии // Труды XI Археологического съезда. – М., 1901. – Т. 1. – С. 119.

² Там само. – С. 62–63.

³ Там само. – С. 64, 73.

⁴ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 85; примітка 19.

⁵ Там само. – С. 70.

⁶ Антонович В. Б. Названа праця. – С. 47.

⁷ Котляр М. Ф. Названа праця. – С. 90; примітка 61.

⁸ Антонович В. Б. Названа праця. – С. 49.

⁹ Фітцке Я. Скарби історичних монет у Музеї Волинського Товариства приятелів наук у Луцьку // Археологічна спадщина Яна Фітцке. За загальною редакцією Г. В. Охріменка. – Луцьк, 2005. – С. 45.

¹⁰ Котляр М. Ф. Названа праця. – С. 101; примітка 4.

¹¹ Там само. – С. 47–48.

¹² Антонович В. Б. Указанное сочинение. – С. 49.

¹³ Фітцке Я. Названа праця. – С. 48–49.

¹⁴ Там само. – С. 47–48.

¹⁵ Котляр М. Ф. Названа праця. – С. 102; примітка 8.

¹⁶ Антонович В. Б. Указанное сочинение. – С. 54.

¹⁷ Котляр М. Ф. Названа праця. – С. 102; примітка 8.

¹⁸ Фітцке Я. Названа праця. – С. 45–47.

¹⁹ Котляр М. Ф. Названа праця. – С. 103; примітка 14.

²⁰ Антонович В. Б. Указанное сочинение. – С. 63.

²¹ Там само. – С. 47.

²² Там само. – С. 47.

²³ Фітцке Я. Названа праця. – С. 49–50.

²⁴ Там само. – С. 80–81.

²⁵ Там само. – С. 80.

²⁶ Рябцевич В. Н. Монетные клады XVII и первой четверти XVIII в. на территории Чернигово-Северской земли и Восточной Белоруссии // Нумизматика и сфрагистика. – К., 1963. – Вип. 1.

²⁷ Антонович В. Б. Указанное сочинение. – С. 54.

²⁸ Котляр М. Ф. Названа праця. – С. 133.

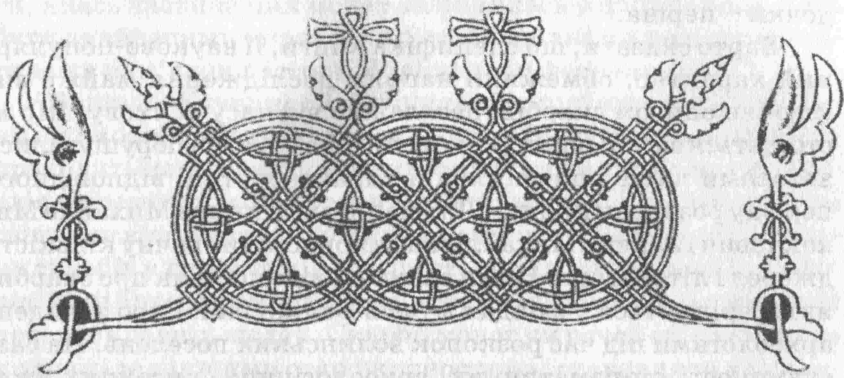
²⁹ Котляр М. Ф. Названа праця. – С. 134; примітка 33.

- ³⁰ Там само. – С. 134; примітка 33.
- ³¹ Фітцке Я. Названа праця. – С. 63–64.
- ³² Там само. – С. 54–55.
- ³³ Там само. – С. 62.
- ³⁴ Там само. – С. 50–52.
- ³⁵ Котляр М. Ф. Названа праця. – С. 136.
- ³⁶ Антонович В. Б. Указанное сочинение. – С. 75.
- ³⁷ Там само. – С. 42.
- ³⁸ Котляр М. Ф. Названа праця. – С. 137.
- ³⁹ Там само. – С. 141.
- ⁴⁰ Там само. – С. 143.
- ⁴¹ Там само. – С. 137.
- ⁴² Антонович В. Б. Указанное сочинение. – С. 58.
- ⁴³ Там само. – С. 74–76.
- ⁴⁴ Котляр М. Ф. Названа праця. – С. 147.
- ⁴⁵ Войтюк Т. Ф. Монетні та змішані скарби періоду середньовіччя чи XV–XVII ст. Південно-Східної Волині в колекціях Острозького державного історико-культурного заповідника, Кременецького історичного та Волинського обласного краєзнавчого музеїв // Краєзнавство. – К., 2006. – № 1–4. – С. 165–166.
- ⁴⁶ Фітцке Я. Названа праця. – С. 73–74, 76–78, 80, 83–84, 87–90.
- ⁴⁷ Котляр М. Ф. Названа праця. – С. 138.
- ⁴⁸ Антонович В. Б. Указанное сочинение. – С. 99.
- ⁴⁹ Котляр М. Ф. Названа праця. – С. 139.
- ⁵⁰ Фонди Волинського краєзнавчого музею. – Інвентарний №№ Р-40, Н-43, Н-44, Н-117, Н-125, Н-194.
- ⁵¹ Котляр М. Ф. Названа праця. – С. 128.
- ⁵² Там само. – С. 149.
- ⁵³ Фонди Волинського краєзнавчого музею. – Інвентарний № Н-1763–1796.
- ⁵⁴ Котляр М. Ф. Названа праця. – С. 130.

І ВСЕ Ж ТАКИ СКАРБИ НЕ ПРИМАРИ

(Замість післямови)

- ¹ Конан Дойль А. Собака Баскервілів. Повість та оповідання. – К., 1992. – С. 258–274.
- ² Брайчевський М. Ю. Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964. – С. 262.
- ³ Котляр М. Ф. Грошовий обіг на території України доби феодалізму. – К., 1971. – С. 8.
- ⁴ Брайчевський М. Ю. Скарби знайдені і незнайдені. – К., 1992. – С. 72.
- ⁵ По Едгар Аллан. Золотий жук // Рассказы. – М., 1980. – С. 206.

У ПОШУКАХ СКАРБІВ (Кілька слів до читача)

Тепер, коли Ви прочитали книгу, хотілося б звернути Вашу увагу на низку важливих моментів, які в силу певних причин залишилися поза увагою авторів. Я маю на увазі своє бажання сказати Вам дещо ще, але вже від себе. Інтерес до пошуків скарбів у багатьох людей існував здавна. Хто з нас у дитинстві не зачитувався книгами Марка Твена, Роберта Льюїса Стівенсона, Джека Лондона, герої яких шукали і знаходили скарби? А як хотілося бути схожими на героїв цих книг – Тома Сойера, Гека Фінна, Джіма Гокінса чи Френсіса Моргана! Проте все це мрії дитячих літ. Минає щаслива пора дитинства, а разом з нею минають здебільшого і мрії про легендарні скарби.

Про легенди часто кажуть, що в них переплітаються історія і літературний вимисел. І це дійсно так, але незважаючи на певну міфологізацію, правдою є й те, що скарби таки існують! І тут ми від літературної фантастики переходимо до реального життя, стикаємося з живою історією. Про це красномовно свідчить і книга „Давні та середньовічні скарби Волині”, авторами якої є відомий дослідник минулого Волині, доктор археології Михайло Кучинко та випускниця Інституту мистецтв Волинського державного університету імені Лесі Українки, нині працівник кафедри археології цього

університету Зоряна Кучинко. Якщо на рахунку Михайла Михайловича це вже одинадцята книга, то на рахунку його дочки – перша.

Варто сказати, що специфіка книги, її науково-популярний характер, обмежили напрям дослідження майже виключно описом скарбів, незалежно від часу їх схову. Що ж стосується загальноісторичних питань, то вони порушувались авторами лише при загальній характеристиці відповідного періоду розвитку Волині. Для написання книги Михайло Михайлович і Зоряна Михайлівна використали значну кількість джерел і літератури. Ними залучені відомості як про скарби, які зберігаються у фондах музеїв Волині, так і про знайдені археологами під час розкопок волинських поселень. На базі сукупності нумізматичних, археологічних, писемних джерел та відомостей, почерпнутих із праць істориків, авторам книги вдалося досить добре охарактеризувати скарбовий матеріал з території Волинської землі, що належить до періоду від кам'яного віку до кінця XVII століття. Ми ніби здійснюємо разом з ними захоплюючу екскурсію крізь віки і тисячоліття.

На сторінках книги розповідається про найдавніші скарби кам'яного віку і ранніх часів епохи металу. Їх ще дуже мало, але вони цікаві тим, що саме з них розпочався процес збирання і заховування скарбів. Дуже цікавими є скарбові ранньослов'янські колекції Волині першої половини I тисячоліття нової ери. Це – грошові та грошово-речові скарби римського походження. Характеризуючи їх, автори книги не обмежуються простою констатацією, а прагнуть пояснити причини появи кладів на Волині. І ось тут ми вступаємо у сферу світової історії, зв'язків волинського населення з античним світом.

Не менший інтерес викликає кваліфікований аналіз речових скарбів X–XIII ст., складовими частинами яких є переважно високохудожні ювелірні вироби. Це – головним чином, срібні та золоті жіночі прикраси, зрідка предмети культу. Розгляд кожного з наявних скарбів, їх характеристика як з археологічного, так і з мистецького боку здійснені професіонально.

Завершує книгу досить-таки скрупульозний аналіз монетних скарбів XIV–XVII століть. Протягом цього часу десятки

тисяч монет численних найменувань із різних країн брали участь у грошовому обігу історичної Волині. Як видно з книги, якась частина цих монет залишилась у нашій землі, щоб бути знайденими через віки і стати свідками ролі нумізматичних пам'яток в історії Волині доби феодалізму.

Книга М. Кучинка і З. Кучинко ніби підбиває певні підсумки відомостей про знахідки скарбів на Волині. Перед читачем проходить калейдоскопічна картина скарбів із різних матеріалів – кременю, міді, бронзи, срібла і золота, які є яскравими свідками культури давно минулих часів. Показово, що знахідки скарбів у переважній більшості випадків пов'язані з конкретними археологічними пам'ятками, здебільшого з місцями поселень давніх людей. Скарби монет чи речей об'єднуються в одне ціле з іншими старожитностями, становлячи в сукупності релікти життя і діяльності наших предків.

Варто зауважити, що невеликий обсяг науково-популярної праці не дозволив авторам охарактеризувати всі відомі волинські скарби. Це стосується досить великої кількості монетних скарбів періоду пізнього середньовіччя, які залишилися поза їхньою увагою. До уваги взята лише якась їх частина, можливо, на думку авторів, найхарактерніша. Якби то не було, але на сторінках книги опрацьований і логічно узагальнений майже весь скарбовий матеріал, який був доступний авторам. На нашу думку, він може зацікавити як краєзнавців, науковців і освітян, так і просто шанувальників старовини, адже йдеться про справді цікаві речі.

Книга добре ілюстрована. В ній кожен із періодів історії Волині представлений таблицями монет, рисунками і фотографіями прикрас та інших предметів, що суттєво полегшить читачеві розуміння тексту. І нарешті, варто сказати, що в книзі Михайла та Зоряни Кучинків виклад матеріалу з одного боку строго науковий, а з іншого – відчувається легкий присмак таємничості і романтики, що надає тексту певного шарму і легкості для сприйняття. Таке вдале, з нашої точки зору, поєднання науковості з доступністю робить книгу „Давні та середньовічні скарби Волині” привабливою для різних категорій читачів.

Пошук скарбів завжди викликав інтерес. Але цікаво, що ж саме можна вважати скарбом? Важливим є і таке пи-

тання, як розрізняти скарби? І ще. Чи це скарб для того, хто його збирав і втратив, чи для того, хто його знайшов? Річ у тому, що знахідки монет і речей можуть бути одиничними, вкладами і скарбами. Одинична знахідка часто становить не лише інтерес, що визначений грошовою вартістю, а й цінність – колекційну і наукову. Цінними є і вклади, які формуються відповідно до потреб різного характеру. І хоча вони можуть мати велику грошову і наукову цінність, але їхнє походження заздалегідь програмоване. Зокрема, вкладом можуть бути монети, які кладуть у фундамент будинку за традиціями, щоб родина жила багато, залишають у тих місцях, куди хочуть повернутися, – цілющі джерела, привабливі куточки природи, пам'ятні місця, храми тощо.

На скарби перетворюються колекції та зібрання, які створювалися з певною метою, але чомусь були втрачені. Це можуть бути музейні та бібліотечні цінності. Пошук бібліотек Ярослава Мудрого та Івана Грозного є важливим історичним свідченням можливого існування не грошового, а інтелектуального скарбу, який би дав багато науці. У скарбах були знахідки й перших монет Київської Русі. Це златники і срібняки князя Володимира Святославича, який у X ст. вперше почав карбування монет, а також його наступників – Святополка, Ярослава та інших.

Звичайні громадяни, шукачі скарбів, вважають скарбами лише ті, які мають певну вартість і можуть стати джерелом збагачення. Інтерес до історії скарбів у мене, автора цих рядків, виник тоді, коли я дізнався, що мій дідусь разом із своїм товаришем по роботі шукали скарби на Бабиній горі над Горинню біля древнього Ізяслава. Вони жертвували для пошуків свої вихідні дні та відпустки, але так нічого й не знайшли. Разом із друзями у підземеллях міста Ізяслава пошуки вів мій батько. Однак знайшли лише сплюндровані грабіжниками саркофаги. В самому Ізяславі у 80-х роках XX ст. був знайдений великий скарб церковних речей, який хтось заховав у підземеллях колишнього монастиря бернардинів. Частина речей належить до цінностей сакрального мистецтва.

Про скарби існує безліч легенд, які, можливо, і не завжди мають під собою реальний ґрунт. Тривалий час ходять легенди про турецькі скарби, сховані в межах Кам'янця-

Подільського, перед тим, як туки змушені були полишити це місто у XVIII столітті. Говорять, ніби існують навіть карти і схеми, на яких позначені місця захованих скарбів. Багато легенд є про скарби Наполеона, які нібито залишилися під час його відступу на дні річки Березини.

Накопичення цінностей окремою людиною або й усією родиною з різною метою може з часом перетворитися на скарб. На скарб перетворюються цінності різних організацій та установ, які випадають з поля зору суспільства і тривалий час не використовуються. Як правило, скарби часто утворювались у „смутні” часи воєн, повстань, революцій, реформ. Одні з них є наслідком намагання сховати майно і цінності до кращих часів, інші залишаються в місцях їх зберігання тому, що господар з різних причин не міг з’явитися за ними. Внаслідок воєн і революцій було заховано багато різних цінностей, які, можливо, й сьогодні чекають на шукачів. Інколи власники скарбів або їхні нащадки намагаються повернути втрачене, про що розповідає фільм „На графських руїнах”, коли нащадок графської родини намагався знайти те, що сховав його батько під час Жовтневої революції та громадянської війни. Про намагання збагатитися за рахунок скарбу з діамантів розповідає класичний гумористичний твір І. Льфа і Є. Петрова “Дванадцять стільців”. Кілька людей і головний герой Остап Бендер шукають цінності, які сховані у стільці, та потрапляють у різні пригоди. Стілець вони знаходять. Але марні їхні сподівання! На ці діаманти, що випадково випали із стільця, було збудовано палац культури, у якому і знаходився дванадцятий стілець.

Багато шукачів мріють знайти скарб, щоб збагатитися. Особливо це стосується підводної археології, яка часто подає приклад великих цінних знахідок. Це пошуки тих кораблів, які потонули в різні часи і на яких перевозилися великі цінності, зокрема з Америки в Європу, на різних караванних шляхах, де потонули тисячі морських та океанських суден і які до сих пір не знайдені, хоча про них і вантажі все відомо, крім точного місця знаходження.

Кожний скарб, а навіть і кожна одинока знахідка, як стверджують автори цієї книги, є важливим історичним джерелом, реальним відбитком певної епохи. Скарби з грошей і речей свідчать не лише про їхнє походження, а можуть

розповісти про те, як жила та чи інша людина або родина, чому вона збирала і ховала речі та гроші. Незважаючи на цінність скарбу для будь-кого, хто його знайшов, найвищою є його цінність для науки. Звичайно, скарби, які потрапили до рук вчених у результаті офіційних пошуків окремих осіб чи цілих експедицій, є надбанням держави і стають відомими в науці. Проте буває й так, що частина одиничних знахідок та скарбів не потрапляють до рук дослідників, а залишаються в руках тих, хто їх знайшов, або, що ще гірше, розпорошуються серед любителів старовини. Якщо окремі скарбові речі потім і потрапляють до дослідника, то, як правило, вже дуже важко, а то й неможливо визначити місце і час створення чи формування скарбу, причини його заховання власником і навіть прив'язати ці знахідки до конкретного скарбу. В таких випадках скарб можна вважати втраченим для науки. А як багато цікавого він міг би розповісти, якби недоторканим потрапив до фахівця-історика!

Приховування скарбів є кримінальним злочином перед державою, який карається законом. Але найбільшим є злочин перед історичною пам'яттю і наукою. Розпорошений і загублений для науки скарб ніколи не розповість про важливі господарські й торгові зв'язки, про рівень життя і потреби людей, яким належав скарб. Мішані скарби свідчать і про певний напрям мислення людей та дають можливість провести психоісторичний аналіз поведінки тих, хто разом із монетами ховав речі, що становили у минулому велику матеріальну або духовну цінність. Можна говорити про походження скарбів і те, що вони ставали результатом пристрасті одних людей до накопичення, інших – до колекціонування, ще інших – спонукала необхідність до заощадження певних коштів і цінностей для вирішення якихось проблем. Таке відбувається і сьогодні.

Про важливість і цінність скарбів для науки говорять ті знахідки, які функціонували ще до появи в суспільстві грошей, тобто до часу, коли еквівалентом оцінювання було співвідношення між собою різних предметів і речей відповідно до потреб і затрат праці на їх виробництво. Такі скарби цікавлять в основному наукові установи і науковців та частину колекціонерів, збирачів старожитностей.

Зрозуміло, що для пересічного шукача скарбів, який прагне розбагатіти, важливе значення мають передусім дорогоцінні метали та коштовні речі, а тому частина скарбів може не потрапити у сферу інтересів пошуковця і залишитися невідомою науці. У приватних зібраннях окремі фрагменти скарбів та окремі експонати, які зберігаються і не фіксуються згідно з вимогами науки, втрачають свою науково-дослідницьку цінність.

Скарби являють собою важливе джерело для різних історичних наук. Важко уявити історика, який би не визнавав ролі нумізматичних пам'яток у вивченні минулого, отже, немає потреби нагадувати про значення монет як історичного джерела. Зокрема, науками про гроші, які найчастіше зустрічаються у скарбах, є нумізматика – наука про монети і боністика – наука про паперові гроші та інші цінні папери. У скарбах часто можна зустріти й різні відзнаки та нагороди – ордени і медалі, які вивчає фалеристика. Колекційна та ринкова цінність знахідок у скарбах часто співпадає, а от історична – може бути неоціненною за своїм значенням для науки та історичної пам'яті. Тоді немає значення, з чого зроблена знахідка. Чи вона золота або срібна, чи вона з міді або бронзи. Як джерело неоціненної інформації вона становить найбільшу цінність, яка може виражатися у значній кількості золотої і срібної валюти. Інколи шукачі скарбів розчаровуються у знахідках, особливо монетах. Це тому, що у давніх і середньовічних скарбах часто трапляються фальшиві монети, підробки під золоті та срібні. Але такі монети теж є скарбом для науки, яка отримує відомості про тіньові сторони життя суспільства, що мають місце і в наш час, коли існують фальшивомонетники і фальшиві гроші, які підробляють часто не лише окремі особи, а й держави, щоб нашкодити економіці інших держав. Гроші підробляли, зокрема, Наполеон і Гітлер, про що свідчать колекції фальшивих грошей. Відомий в історії випадок, коли агент Німеччини “Ціцерон”, який працював в англійському посольстві у Тегерані, продав секретні документи Тегеранській конференції за фальшиві фунти стерлінгів, за що після війни подав до міжнародного суду на ФРН.

Для читачів буде цікаво знати, що Україна є однією з найбільших монетних скарбниць світу. На її території зустрічаються монети багатьох держав і народів, які торгували

з нею і між собою. Через Україну проходили шляхи багатьох купецьких караванів. Зокрема, відомо про шлях „з варяг у греки”, про торгові шляхи у Центральну і Північну Європу. Перші монети карбувалися й на території нинішньої України в давньогрецьких містах-колоніях Ольвії, Херсонесі, Пантикапеї та інших уже з VI століття до нашої ери. У грошових скарбах є монети арабські, татарські, турецькі та європейських міст і держав, зокрема, Чехії, Німеччини, Італії, Польщі, Литви, які забезпечували в давнину грошовий обіг на українських землях. Це означає, що Україна з давніх часів знаходилася в інтеграційних процесах з Європою та Азією.

Оскільки основну масу скарбів становлять гроші, тому варто представити читачеві список літератури, яка ознайомить його зі світом грошей та речей, що можуть бути у скарбах. Сьогодні в Україні друкується кілька періодичних видань, які можуть стати цікавими для читача, а саме: „Нумізматика і фалеристика” та „Українська нумізматика і боністика: науково-популярний історико-культурологічний часопис, додаток до журналу «Вісник Національного банку України»”. Важливу частину літератури становить довідкова література, каталоги і довідники по музейних зібраннях, словники, енциклопедії, які дають можливість ідентифікувати та розрізнити гроші, дорогоцінні метали і коштовне каміння, ювелірні вироби і предмети старовини, що складають колекційну та історичну цінність. Цікавою книгою, яка витримала кілька видань і перекладів різними мовами, є чеська „Ілюстрована енциклопедія старожитностей”. Вивченню скарбів різних періодів України вже присвячувались окремі праці. Всіх, очевидно, перерахувати неможливо, але серед них найбільш повно розкривають тематику скарбів такі книги, як „Римська монета на території України” М. Ю. Браїчевського, „Скарби римських монет на території СРСР” В. В. Кропоткіна, „Руські скарби IX–XIII століть” Г. Ф. Корзухіної, книги М. Ф. Котляра „Пошук скарбів і нумізматика”, „Грошовий обіг на території України доби феодалізму” і „Нариси історії, обігу та лічби монет на Україні XIV–XVIII ст.” та інших. У названих працях описано сотні речових і грошових скарбів, частина з яких уже стала хрестоматійною, відомою не лише фахівцям-нумізматам. Це є скарби прикрас і монет із Києва, Канева, Чернігова та інших українських міст.

Отже, немає сумніву в тому, що ці книги потрібні для вивчення скарбів цілого ряду областей України. Однак Волинь у цих працях ніби губиться серед інших регіонів. Та це й зрозуміло, адже згадані вище автори розглядали великі території, а тому з цілком зрозумілих причин й не могли акцентувати особливу увагу на якомусь одному регіоні за рахунок іншого. Що ж до книги Михайла Кучинка і Зоряни Кучинко, то вона до певної міри ліквідує цю прогалину, бо присвячена скарбам давнього і середньовічного періодів лише одного регіону – Волині. До речі, це перша книга у галузі волинезнавства, яка охоплює скарби від кам'яного віку до пізнього середньовіччя.

Хто з читачів бажає більше знати про скарби, історію грошей, різні види колекціонування, той може використати перелік літератури як наукової, так і науково-популярної, яка подається нижче.

Анохин В. Монеты античных государств Северо-западного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1989.

Банкноти і монети України. Інформаційний довідковий журнал. – К.: Національний банк України, 2005.

Бумажные денежные знаки России и СССР. – М.: Финансы и статистика, 1991.

Васюков А. и др. Бумажные денежные знаки России и СССР. – СПб: Политехника, 1993. – 215 с.: ил.

Вермуш Г. Аферы с фальшивыми деньгами. Из истории подделки денежных знаков: Пер. с нем. – М.: Международные отношения, 1990.

Вожегов Г. Безмолвные проповедники (Очерки истории денег). – Омск, 1992.

Гладков Н. Н. История государства Российского в наградах и знаках. Т. 1; Т. 2. – М.: ООО „Издательство АСТ”; СПб.: ООО „Издательство „Полигон”, 2004.

Гнатишак М. Гроші Української держави 1917–1920 рр. – Клівленд, 1974.

Гроші в Україні: факти і документи / М. Дмитрієнко, В. Ющенко, В. Литвин, Л. Яковлева/. – К.: Фірма “ARC-Ukraine” – 1998.

Слизуватін Г. Гроші. – К.: Веселка, 1971.

Запаско Я. Українська рукописна книга. – Львів: Світ, 1995.

Запаско Я., Мацюк О. Львівські стародруки: Книгознавчий нарис. – Львів: Каменяр, 1983.

Зварич В., Шуст Р. Нумізматика. Довідник. – Тернопіль – Львів, 1998.

Каталог видань кириличного друку в установах Волині (1600–1825). – Луцьк: Надстир'я, 2001.

Клименко О. Грошові документи ОУН (бофони) 1939 – 1952 років. – Тернопіль: Державне книжкове видавництво „Тернопіль”, 1999.

Козлов В. Колумбы российских древностей. – М.: Наука, 1985.

Комарницький А. А. У світі захоплень. – К.: Реклама, 1977.

Корышковский П. Монеты Ольвии. Очерк денежного обращения Северо-западного Причерноморья в античную эпоху. – К.: Наук. думка, 1988.

Косарева А. Искусство медали. Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1977.

Котляр Н. Кладоискательство и нумизматика. – К., 1974.

Котляр М. Нариси історії обігу і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К.: Наук. думка, 1981.

Кучеренко Э., Мошнягин Д. Нумизматика в школе. – М.: Просвещение, 1968.

Макдоннелл Лесли. Знаки различия и боевые награды Второй мировой войны. Иллюстрированная энциклопедия. – М.: Эксмо, 2005.

Максимов М. Очерк о золоте. – М., 1977.

Максимов М. Очерк о серебре. 3-е изд. – М.: Недра, 1981.

Максимов М., Горнунг М. Очерк о первой меди. – М., 1976.

Малышев А., Таранков В., Смиранный И. Бумажные денежные знаки России и СССР. – М., 1996.

Мартос Б., Зозуля Я. Гроші Української держави. – Мюнхен, 1972.

Мельникова А. Булат и золото. – М.: Молодая гвардия, 1990.

Монеты России и СССР. 1700–1917. Каталог-справочник. – Минск, 1994.

- Нагороди України. – К., 1996. – Т. 1–3.
- Памятные медали. Альбом. – К.: Мыстэцтво, 1988.
- Потин В. Древняя Русь и европейские государства в X–XII вв. Историко-нумизматический очерк. – Л., 1968.
- Рябцевич В. О чем рассказывают монеты. – Минск: Нар. Асвета, 1978.
- Рябцевич В. Нумизматика и бонистика. – Минск: Полымя, 1995.
- Северин Г. М. Серебряные монеты Российской империи. 1682–1801. Собрание всех известных типов и разновидностей. Кн. I. – М.: Профиздат, 2001.
- Северин Г. М. Серебряные монеты Российской империи. 1801–1917. Собрание всех известных типов и разновидностей. Кн. II. – М.: Профиздат, 2001.
- Семар Г. Среди монет. – М.: Просвещение, 1990.
- Сенилов Б. Военные деньги Второй мировой войны. – М., 1991.
- Слейтер Стивен. Геральдика. Иллюстрированная энциклопедия. – М.: Экомо, 2005.
- Сотникова М., Спасский И. Тысячелетие древнейших монет России (сводный каталог монет России X–XX вв.). – Л., 1983.
- Спасский И. Русская монетная система. – Л.: Аврора, 1970.
- Труды государственного Эрмитажа. – XXVI. – Нумизматика. – 6. – Л.: Искусство, 1986.
- Тхоржевський Р. Нариси історії грошей в Україні. – Тернопіль: Вид-во Карп'юка, 1999.
- Узденников В. Монеты России: 1700–1917. – М.: Финансы и статистика, 1986.
- Українська фалеристика. З історії нагородної спадщини. У 2-х кн. Кн. 1. – К.: Либідь, 2004.
- Українське православне книгописання і книгодрукування на Волині (XI–XX ст.). Историко-краєзнавчий нарис. – Луцьк: Б. в., 2005.
- Федоров-Давыдов Г. Монеты рассказывают. – М., 1963.
- Фенглер Х., Гироу Г., Унгер В. Словарь нумизмата. – 2-е изд. – М.: Радио и связь, 1993.
- Фортинский С. Описание советских монет за период

с 1921 по 1952 гг. // Нумизматический сборник. – Ч. 1. / Труды Государственного исторического музея. Вып. XXVI. – М., 1955.

Фрис Віра. Історія кириличної рукописної книги в Україні Х–XVIII ст. – Львів: Б. в., 2003.

Швец В. Каталог українських грошей від 1917 року. – Львів: ЗУІВЦНК, 2000.

Щелоков А. Монеты СССР: Каталог. – 2-е изд. – М.: Финансы и статистика, 1989.

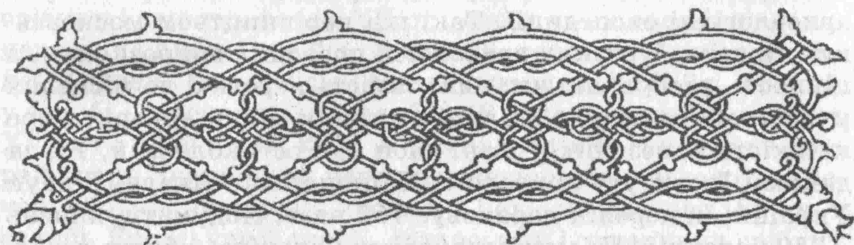
Экономика, политика и культура в свете нумизматики. Сборник научных трудов. – Л.: Госэритаж, 1982.

Юценко В., Панченко В. Історія української гривні. – К.: Національний університет ім. Т. Шевченка, в-во „Бібліотека українця”, 1999.

Звичайно, названі вище книги є лише незначною часткою в морі нумизматичної літератури, але ми надіємося, що вони зможуть заповнити прогалини у знаннях про скарби у всіх, хто цього прагне.

ГЕННАДІЙ БОНДАРЕНКО,

кандидат історичних наук, професор Волинського державного університету імені Лесі Українки, член-кореспондент Української Академії історичних наук, голова Волинського обласного товариства краєзнавців, лауреат премії імені Д. Яворницького, заслужений працівник народної освіти України.

ВТРАЧЕНІ СКАРБИ (Цінності, вивезені з України)

Аналізуючи волинські скарби, Михайло Кучинко і Зоряна Кучинко звертають у своїй книзі увагу на таку прикру тенденцію, як вивіз коштовностей за межі України або їх переплавлення на метал для карбування грошей. Автори зауважують, що більшість скарбів була вивезена в Росію і дещо менша кількість – у Польщу. На жаль, не лише з Волині, а й з інших регіонів України методично вивозилися наші національні цінності, й про це хочеться сказати докладніше.

Добре, що нині настали такі часи, коли ми можемо на правах господаря розпоряджатися нашими скарбами, але так було не завжди. Ми з болем згадуємо періоди бездержавності України, коли не могли забезпечити охорону і зберігання власної спадщини в силу політичних обставин, конкретно, залежності України від Польщі, Російської імперії і Радянського Союзу. Це і стало причиною того, що велика кількість українських скарбів нині знаходиться не в наших музеях, а за кордоном, в основному, в колекціях російських музеїв: Ермітажі, Російському музеї в Ленінграді, Збройній палаті в Кремлі, Третьяковській галереї, Державному історичному музеї в Москві; польських: Краківському археологічному, Варшавському археологічному. Усі вивезені цінності, на які ми маємо законні права, нам, на жаль, ніхто повертати не

збирається. Яким же шляхом потрапили наші національні скарби до іноземних колекцій?

Одним із способів вивезення скарбів за межі України були археологічні експедиції. Так, під керівництвом московських та петербурзьких археологів проводилися розкопки, а цінності, здобуті під час них, замість передачі до місцевих музеїв забиралися до столиці на північ. Якщо говорити про кількість вивезених у різні часи до Росії колекцій, то, за даними Інституту археології Національної Академії наук України, їх перелік нараховує 750 назв. Подумати лишень – 750 колекцій! Це може становити колекцію зібрань середньостатичного музею!

Про вивезення українських скарбів до Росії красномовно говорять хоча б такі цифри стосовно лише давньоруських скарбів. Так, в Ермітажі зберігаються – 152, а в Державному історичному музеї в Москві – 42 скарби.

Переломним моментом у царині пошуку скарбів стало ХІХ ст., коли створено Археологічну комісію. Це була наукова установа, яка протягом 1859–1919 рр. керувала археологічними дослідженнями на території Російської імперії, в тому числі й України. Під керівництвом комісії найцікавіші зразки передавалися до імператорського зібрання в Ермітажі, розподілялися по інших російських музеях та приватних збірках. Через Археологічну комісію пройшла їх велика кількість. Для України такий поворот подій був негативним, адже з Петербурга скарби в більшості випадків ніколи не повертались і перетворювались на цінні раритети столичних музеїв.

До Ермітажу потрапила їх переважна більшість. Серед них можна назвати, зокрема, такі: срібний скарб із 14 350 татарських монет, знайдений 1851 р. в селі Воскресенка Запорізької області; скарб із 2–3 тис. диргемів та браслетів VII–IX ст., знайдений в 1851 р. в Києві, недалеко від Аскольдової могили; скарб XI ст. із 200 срібляників, знайдений 1852 р. в м. Ніжині Чернігівської області; скарб золотих та срібних речей XII–XIII ст., а також із 34 київських гривень, знайдений у 1880 р. в садибі у Києві; срібний скарб із шийних гривен, ланцюжка, браслетів, знайдений 1883 р. в Миронівському фільварку Канівського повіту Київської губернії; скарб із 615 монет XVII ст., знайдений 1888 р. в селі Закусили Овруцького району Житомирської області; монетні скарби

із пам'яток Північного Причорномор'я: Ольвії VI ст. до н. е. – III ст. н. е., Херсонесу V ст. до н. е. – IV ст. н. е., знайдені починаючи із 1888 р., коли було розпочато розкопки; скарб срібних і золотих речей XII ст., серед яких золота діадема, персні, нашийна гривна, браслети, сережки, київські монетні гривні, візантійські соліди, знайдений 1889 р. в Києві, у садибі Гребеновської; скарб із 48 золотих і срібних монет XVII ст., знайдений 1896 р. в селі Вітрівка Чигиринського району на Черкащині; частина речового скарбу золотих речей: обручів, браслетів, гривен XI ст., знайденого 1899 р. в садибі Бродського; скарб „татарських і турецьких срібних монет” – 2236 екземплярів XIV ст., знайдений 1902 р. в Києві у землі біля будівлі Києво-Печерської Лаври; скарб срібних речей – гривень, каблучок XII ст. та візантійських монет, знайдений 1903 р. в селі Великоселицьке на Полтавщині; скарб золотих і срібних речей XI–XII ст., покритих емаллю, знайдений 1903 р. в місцевості Кам'яний Брід на Житомирщині; скарб золотих і срібних прикрас із 6 гривен, 2 ланцюжків, 7 сережок, 5 пернів, браслета, знайдений 1911 р. в Києві біля Десятинної церкви; скарб срібних речей із 5400 куфічних диргемів, 6 срібляників Володимира, 1 срібляника Ярослава та іноземних монет, знайдений 1912 р. в селі Дениси Переяслав-Хмельницького району Київської області; скарб золотих і срібних речей VII ст. із 800 предметів вагою 75 кілограм, знайдений 1912 р. біля села Мала Перещепина на Полтавщині; скарб із 6 золотих браслетів та 337 диргемів (VIII–X ст.), знайдений 1913 р. в Києві у помісті на вул. Підвальної № 15; Шедеври із скіфського кургану VI ст. до н. е. „Солоха” (бронзовий шолом, булава, золотий гребінь та ін.), розкопаного в 1912–1913 рр. біля села Велика Знам'янка Запорізької області.

До Державного історичного музею в Москві потрапили: скарб золотих прикрас із 2 браслетів, 2 пернів, 5 срібних підвісок, знайдений 1848 р. в м. Чернігові; скарб із 2 срібних браслетів, знайдений 1891 р. в передмісті Ісковщина в Каневі; бородінський скарб II тис. до н. е., знайдений 1912 р. поблизу м. Бородіно на Одещині. До його складу входить 17 виробів із золота, срібла, бронзи, рідкісних порід нефриту і тальку.

Ціла низка скарбів, знайдених на території України, знаходиться також в інших російських музеях, зокрема, в Московському громадському музеї, Артилерійському музеї в Петербурзі та ін.

Скарби ж, які були погано збережені, містили в своєму складі рядові монети й не мали, на думку петербурзьких нумізматів, великої цінності, віддавали на переплавку до Монетного двору в Петербурзі, створеного 1724 року. Такий поворот подій був найгіршим. Адже безцінні речі скарбів, які могли б стати основою до подальшого дослідження історії України, після переплавки перетворювали на російські монети. Це: монетний скарб із 1400 білонових і мідних монет XVII ст. із села Слобідка Коростипівського району Житомирської області; срібний скарб XVI ст. із 360 монет, знайдений 1880 р. в селі Щедрова Летичівського району Хмельницької області; скарб XVII ст. із 572 срібних та білонових монет, знайдений 1881 р. в селі Опішня Зіньківського району Полтавської області; монетний скарб XVII ст. із 240 екземплярів, виявлений 1882 р. в селі Монастирок Ярмолинецького району Хмельницької області; монетний скарб XVII ст. із 566 екземплярів, знайдений 1882 р. у селі Гоголів Броварського району Київської області; монетний скарб XVI ст. із 1319 срібних і білонових монет, знайдений 1885 р. в селі Павлівка Богодухівського району Харківської області; частина монетного скарбу XVII ст. із 7451 екземпляра, знайденого 1886 р. в селі Любарці Бориспільського району Київської області; срібний монетний скарб із 6382 диргемів XIV ст., знайдений 1888 р. в урочищі Пащанок Мелітопольського району Запорізької області (80 монет було передано до Ермітажу); скарб XVIII ст. із 44 монет, знайдений 1893 р. в селі Андріяшівка Роменського району Сумської області; срібний монетний скарб XVI ст. із 2084 екземплярів, знайдений 1895 р. в селі Браниці Бобровицького району Чернігівської області; скарб XVII ст. із 982 півторагрошовиків, знайдений 1897 р. в селі Ободівка Тростянецького району Вінницької області; монетний скарб XVII ст. із 419 монет, викопаний на городі 1898 р. в селі Животівка Іллінецького району Вінницької області. І це далеко не повний список. Розумію, як боляче читати ці рядки патріотам України.

Питання про повернення культурних цінностей, які впродовж століть незаконним шляхом вивозилися в центри Російської імперії, вперше постало в лютому 1917 року. Тоді на офіційному рівні на одному із засідань Української Центральної Ради говорилося про повернення скарбів, які походять з України із колекцій Ермітажу, до збірок наших

музеїв. Відповідальним за повернення скарбів став професор М. Біляшівський. Було створено пошукові комісії, на чолі яких поставлено відомих українських вчених Ф. Вовка та О. Новицького. Того ж року у вересні підготовлено реєстр українських національних цінностей, які зберігалися в російських музеях для подальшого їх повернення Україні.

У зверненні Центрального виконавчого комітету Ради робітничих та солдатських депутатів наголошувалося, що Росія „повертає вам трофеї – пам’ятки вашої славної боротьби за волю. Народ великоруський і революційний Петербург з привітом посилає вільному Києву священний дар в ознаку братерства народів”. Але це була порожня революційна фраза: більшовицький уряд обіцянки не виконав. Двосторонні переговори зірвалися з вини російської сторони. Подібна ситуація буде повторюватися ще не раз. І це не дивно, бо більшовики, взявши політичну тезу Леніна про існування двох культур у кожній національній культурі, рішуче заперечували лозунг загальнонаціональної культури як шкідливий, якщо він не був підпорядкований завданням класової боротьби пролетаріату. Ця більш ніж спірна ленінська теза протягом всього існування Радянської влади призводила до незворотних втрат історичних цінностей, які були наповнені загальнолюдським змістом. Більшовики з непримиренністю відкидали все, що не узгоджувалося з їх ідеологією. Вони діяли за принципом давньоримських завойовників: „Щоб знищити народ, потрібно зруйнувати його храми”.

У 1918 р. роботу над поверненням культурних цінностей продовжив уряд гетьмана П. Скоропадського. За Берестейським мирним договором від 9 лютого 1918 р., розпочалися українсько-російські переговори. На чолі з академіком П. Холодним була створена Культурна комісія, яка опрацювала проект угоди про передачу у власність Української держави культурних цінностей, що були вивезені з України. Але, як і у 1917 р., справа не зрушилася. Через односторонню відмову Радянської Росії від переговорів розгляд питання був припинений. У той же час протягом 1918–1923 років до Москви у Збройну палату забрано до 10 тисяч історико-культурних об’єктів. Багато коштовностей продано за кордон. Із 1919 р. функції Археологічної комісії покладено на Державну академію історії матеріальної культури, реорганізовану 1937 р. в Інститут історії матеріальної культури АН СРСР.

У період 1926–1927 рр. Всеукраїнський Археологічний Комітет підготував попередній список пам'яток, що знаходилися в музеях РСФРР. При підготовці враховувалися такі особливості: це мали бути національні реліквії; речі, вивезені під час війни; збірки українських колекціонерів; речі всіх культур та епох, що залишили свої сліди на Україні; увага приділялася пам'яткам княжої доби. Українська сторона передала списки пам'яток до Москви на розгляд. Цінності, які мали бути повернені, зберігалися у Збройній палаті в Кремлі, Третьяковській галереї, Державному історичному музеї в Москві, Ермітажі в Ленінграді.

Крім Росії, чимало скарбів знаходяться в музеях Польщі. Так, у колекціях Краківського археологічного музею знаходяться: скарб із селища Локачі на Волині, знайдений у 1936 р.; скарб із м. Добромиль на Львівщині, знайдений 1869 р.; Львівський скарб, знайдений 1869 р.; скарб римський монет із села Касперовці Заліщицького району, знайдений при будівництві залізної дороги у 1908 р.; скарб золотих і бронзових речей з місцевості Рижановка Звенигородського повіту, знайдений у 1880-х рр. місцевими жителями польського походження.

Одним із джерел поповнення фондів Російських столичних музеїв за рахунок наших експонатів були всесоюзні виставки, після яких експонати, отримані в тимчасове користування, автоматично лишалися у фондах центральних музеїв. Так, у 1939 р. на виставку до Ермітажу із Львівського історичного музею взяли речі з всесвітньо відомих унікальних скарбів, виявлених у 1878 та 1897 рр. поблизу села Михалків Тернопільської області. Скарб золотих прикрас VIII–VII ст. до н. е. немає собі рівних у цілому Карпато-Дунайському басейні. Він важив аж 7 кілограмів.

Під час Другої світової війни частина музейних фондів України – „історичних коштовностей” (виробів із золота, ювелірних шедеврів) – була евакуйована до східних районів СРСР, а саме в м. Уфу.

Вивезення цінностей продовжувалося і в наступних десятиліттях. Так, в 50-х роках до Росії, в Ермітаж, потрапив монетний скарб із села Волоське Дніпропетровської області, знайдений 1954 року.

Протягом 1957–1964 рр. у селі Городище Шепетівського району Хмельницької області російським археологом

М. К. Каргером виявлено 16 дорогоцінних скарбів, які були віднесені до скарбів стародавнього Ізяславля. Сьогодні склад усіх скарбів зберігається у фондах Ермітажу.

Незадовго до проголошення державного суверенітету України до Державного сховища СРСР в Москву з порушеннями українського законодавства був забраний скарб із села Капустино Шполянського району Черкаської області. До його складу входило 6 золотих, 447 срібних та 5443 мідних монет і срібний чоловічий пояс.

У 70–80-х рр. ХХ ст. на території 13 областей України діяли археологічні експедиції російських установ. Це створювало умови для безперешкодного вивозу археологічних матеріалів, які були здобуті в експедиціях. Коштовні речі античних міст Півдня України, скіфські старожитності, давньоруські пам'ятки Києва, Галича, Володимира-Волинського вивозили протягом десятиріч. Як доказ, практично весь античний відділ Ермітажу ґрунтується на українських матеріалах із Криму, Керченського півострова, Миколаївщини, Херсонщини. Цілий окремих зал експозиції Ермітажу займають матеріали розкопок пам'яток передфракійського часу на території Закарпаття, які були здобуті у 80-х роках і безкарно забрані до Росії.

Через те, що наші цінності знаходяться не в наших колекціях, ми несемо значні моральні, інформаційні та матеріальні збитки. Після здобуття Україною незалежності нашим науковцям доводиться докладати чималих зусиль, аби відкрити світовому співтовариству історію нашої держави з її давніми культурними традиціями. З іншого боку, через те, що багато колекцій недоступні для українських вчених, вони є фактично виведені із загального культурного обігу та культурно-просвітницької праці. Крім того, Україна зазнає значних фінансових збитків, пов'язаних з необхідністю використання вченими культурних цінностей та пам'яток, що знаходяться в Росії. Українські та закордонні вчені змушені їхати в Росію і працювати за свій кошт в архівах, музеях, бібліотеках, вивчаючи свою історію.

Вивезення культурних цінностей, здобутих у результаті археологічних експедицій та збирання матеріалів у приватних осіб методом „подвірного обходу”, відбувалося з порушенням норм українського законодавства. Усі вивезені пам'ятки потенційно потрапляють до кола об'єктів, які підлягають поверненню на Україну.

У Декларації про державний суверенітет України 16.07.1990 р. було проголошено, що республіка має право на повернення у власність українського народу національних культурно-історичних цінностей, що знаходяться за її межами. Однак це не зроблено й досі. „Старший брат” не бажає з ними розлучатися.

Із січня 1993 р. почала діяти Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України. У Конституції України записано: „Держава забезпечує збереження історичних пам'яток та інших об'єктів, що становлять культурну цінність, вживає заходів для повернення в Україну культурних цінностей народу, які знаходяться за її межами”. Враховуючи денонацію Державною Думою Російської Федерації Мінської Угоди 1992 р., розроблено план заходів щодо налагодження двостороннього співробітництва між Україною та Росією.

26 березня 1994 р. підготовлено взаємно узгоджений протокол про співробітництво між Національною комісією та Державною комісією Російської Федерації по реституції культурних цінностей, втрачених або переміщених під час Другої світової війни. Але нічого поки що не робиться, справа із поверненням нам цінностей не зрушилась, а ми можемо лише підраховувати втрати від ситуації, що склалася.

На такі роздуми наштовхнула книга „Давні та середньовічні скарби Волині”, яка, без сумніву, викличе інтерес у читачів.

Для читачів, які бажають докладніше ознайомитися з порушеними вище питаннями стосовно втрачених скарбів, рекомендуємо звернутися до наступних праць.

100 найвідоміших шедеврів України /Ламонова О., Романовська Т., Русяєва М., Рябова В. та ін. – Київ: Автограф, 2004. – С. 171–176.

Львова А. Перещепинский клад в собрании Эрмитажа // Материалы XXXI Всероссийской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов. – Вып. 14. – „Современные и исторические проблемы болгаристики и славистики”. – Часть 1, 11–16 марта 2002 года. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 21–23.

Львова А. Перещепинская находка в свете новых данных болгарской летописи XIII в. Гази-Барадж тарихы // Эрмитажные чтения памяти Б. Б. Пиотровского (14.02.1908–15.10.1990): Тезисы докладов. – СПб.: Гос. Эрмитаж, 2001. – С. 46–49.

Боряк Г. В. Проблеми переміщених архівів і спільної культурної спадщини України та Польщі: ініціативи українсько-польської групи експертів з питань архівної спадщини // Вісник Державного комітету архівів України. – Вип. 1 (5). – К., 2001. – С. 79–82.

Кашеварова Н. Бібліотеки Києва під час нацистської окупації (1941–1943). – К., 2004. – С. 149–169.

Кот С., Нестуля О. Українські культурні цінності в Росії: Перша спроба повернення. 1917–1918 / Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при КМ України. ЦДАВО України; Фондація ім. О. Ольжича; Редкол.: О. Федорук (голова) та ін. – К.: Соборна Україна, 1996. – 300 с.

Про передачу культурних цінностей Урядом України Уряду ФРН // Вісник Державного комітету архівів України. – К., 2001. – Вип. 1 (5). – С. 77–78.

Третє засідання Міжурядової українсько-польської комісії у справах охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей // Вісник Державного комітету архівів України. – Вип. 1 (5). – К., 2001.

Українські культурні цінності в Росії: Археологічні колекції України / Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України; НАН України. Ін-т археології; Редкол.: О. Федорук (голова) та ін.; Авт. кол.: С. Беляєва (керівник) та ін. – К., 1997. – 298 с. – (Серія „Повернення культурного надбання України: Документи свідчать”).

Українські культурні цінності в Росії: На шляху до діалогу. 1926–1930 / Упорд.: О. Нестуля, С. Нестуля. – Полтава: РВВ ПУСКУ, 2002. – 333 с.; іл. – (Серія “Повернення культурного надбання України: Документи свідчать”).

ТЕТЯНА ЯЦЕЧКО,
завідувач Музею археології Волинського державного
університету імені Лесі Українки

ПЕРЕЛІК ОХАРАКТЕРИЗОВАНИХ У КНИЗИ СКАРБІВ

Населений пункт	Район	Область
Баківці	Луцький	Волинська
Бегень	Рівненський	Рівненська
Бережани	Лановецький	Тернопільська
Бильча	Млинівський	Рівненська
Білогородка	Ізяславський	Хмельницька
Бір	Здолбунівський	Рівненська
Борщівка	Здолбунівський	Рівненська
Брани	Горохівський	Волинська
Брикуля	Шепетівський	Хмельницька
Бубнів	Володимир- Волинський	Волинська
Варковичі	Дубнівський	Рівненська
Велика Мощаниця	Острозький	Рівненська
Велицьк	Ковельський	Волинська
Висоцьк	Дубровицький	Рівненська
Вічині	Рожищенський	Волинська
Волинь		
Воля Островецька	Любомльський	Волинська
Воронка	Сарненський	Рівненська
Гайки	Турійський	Волинська
Галюнки	Старокостян- тинівський	Хмельницька
Гольшківці	Бродівський	Львівська
Городище Друге	Луцький	Волинська
Городище	Шепетівський	Хмельницька
Городок	Рівненський	Рівненська
Гулевичі		
(нині не існує)	Ковельський	Волинська
Дерев'яне	Рівненський	Рівненська
Добросин	Жовківський	Львівська
Дорогобуж	Гоцанський	Рівненська
Дубно	Дубнівський	Рівненська
Житані	Володимир- Волинський	Волинська
Жовква	Жовківський	Львівська
Жорнів	Дубнівський	Рівненська
Залісці	Рожищенський	Волинська
Збуж	Костопільський	Рівненська
Ільковичі	Сокальський	Львівська

Качин	Камінь-	
	Каширський	Волинська
Ківерці	Ківерцівський	Волинська
Клітинка	Старокостян-	
	тинівський	Хмельницька
Княгиніне	Дубнівський	Рівненська
Княже	Сокальський	Львівська
Козлин	Рівненський	Рівненська
Козлиничі	Ковельський	Волинська
Коростятин	Гоцанський	Рівненська
Костопіль	Костопільський	Рівненська
Красне	Млинівський	Рівненська
Кременець	Кременецький	Тернопільська
Крилів	Дубнівський	Рівненська
Крехів	Жовківський	Львівська
Кургани	Острозький	Рівненська
Куснище	Любомльський	Волинська
Кустинь	Рівненський	Рівненська
Кутянка		
(кол. Ляхівці)	Острозький	Рівненська
Ласків	Володимир-	
	Волинський	Волинська
Липа	Дубнівський	Рівненська
Лудин	Володимир-	
	Волинський	Волинська
Луцьк	Луцький	Волинська
Лучиці	Сокальський	Львівська
Любанівка	Млинівський	Рівненська
Любохини	Ковельський	Волинська
Людвище	Шумський	Тернопільська
Мала Осниця	Маневицький	Волинська
Машів	Любомльський	Волинська
Мізоч	Здолбунівський	Рівненська
Млинів	Млинівський	Рівненська
Муроване (кол.		
Ляшки Муровані)	Кам'яно-Бузький	Львівська
Новоугрузьке	Любомльський	Волинська
Новомалин	Острозький	Рівненська
Онишківці	Дубнівський	Рівненська
Острог	Острозький	Рівненська
Перемиль	Горохівський	Волинська
Переросле	Білогірський	Хмельницька
Пересопниця	Рівненський	Рівненська

Підгайці	Млинівський	Рівненська
Проводове	Сокальський	Львівська
Промінь (кол. Пилганів)	Луцький	Волинська
Пулемець	Любомльський	Волинська
Пустомити	Рівненський	Рівненська
Рахманів	Шумський	Тернопільська
Рогізне	Млинівський	Рівненська
Розтоки	Кременецький	Тернопільська
Рубче	Рівненський	Рівненська
Рудка	Млинівський	Рівненська
Селище	Костопільський	Рівненська
Сереховичі	Старовижівський	Волинська
Сичівка	Шумський	Тернопільська
Скоморохи	Сокальський	Львівська
Сокаль	Сокальський	Львівська
Солотвин	Ковельський	Рівненська
Соснина (кол. Бискупичі Шляхетські)	Іваничівський	Волинська
Соснівка	Шумський	Тернопільська
Соснове (кол. Людвіполь)	Березнівський	Рівненська
Старий Збараж	Збараський	Тернопільська
Старий Чорторийськ	Маневицький	Волинська
Стеблівка	Здолбунівський	Рівненська
Стоянівка	Радивилівський	Рівненська
Страклів	Дубнівський	Рівненська
Сьомаки	Луцький	Волинська
Торговиця	Млинівський	Рівненська
Турійськ	Турійський	Волинська
Успенське Друге (кол. Дермань)	Здолбунівський	Рівненська
Хотин	Дубнівський	Рівненська
Хрінники	Демидівський	Рівненська
Черниця	Гоцанський	Рівненська
Чотирбоки	Шепетівський	Хмельницька
Шистів	Володимир- Волинський	Волинська
Ясенівка	Дубнівський	Рівненська

ЗМІСТ

У гонитві за примарами (Замість передмови).....	3
Речові скарби кам'яного, мідно-бронзового та ранньозалізного періодів.....	11
Скарби пізньоримського часу.....	35
Руські скарби X – XIII століть	67
Монетні скарби XIV – XVII століть	105
І все ж таки скарби не примари (Замість післямови)....	135
Примітки.....	143
В пошуках скарбів (Кілька слів до читача).....	147
Втрачені скарби (Цінності, вивезені з України).....	159
Перелік охарактеризованих в книзі скарбів	168

Науково-популярне видання

КУЧИНКО Михайло Михайлович
КУЧИНКО Зоряна Михайлівна

ДАВНІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧНІ СКАРБИ ВОЛИНИ

Монографія

Головний редактор – Дмитро Головенко
Технічний редактор – Тамара Демчук
Художній редактор – Наталя Лукашук
Комп'ютерний набір – Зоряна Кучинко
Комп'ютерна верстка – Алла Шнит
Коректор – Оксана Сидорук

Підписано до друку 20.08.07 р. Формат 60x84/16.
Обл.-вид. арк.9,2. Ум. друк. арк. 9,9. Тираж 500 пр. Зам. 453.

Видавництво «Волинська книга»
43010 м. Луцьк, пр. Волі, 27. Тел. 4-25-07, 4-25-01, 4-41-73.

Свідоцтво Держкомінформу України ДК № 1350 від 13.05.2003 р.

Друк та палітурні роботи ВАТ «Волинська обласна друкарня»
43010 м. Луцьк, пр. Волі, 27, тел. 4-25-07, 4-25-01, 4-41-73.

Кучинко М. М. Кучинко З. М.

Давні та середньовічні скарби Волині. *Монографія*. – Луцьк: Волинська книга, 2007. – 172 с.
ISBN 978-966-361-137-2

К 95

Звичай ховати коштовності в потаємних схронах чи закопувати в землю існує здавна. Але чи багато людей знає, як і де вони були знайдені? Про реальні скарби Волині, від кам'яного віку до пізнього середньовіччя, їх значення для науки і мистецтва в доступній формі розповідається в цій книзі. Читач ніби сам бере участь у пошуках скарбів, разом з авторами здійснюючи захоплюючу подорож крізь віки і тисячоліття. В книзі всебічно охарактеризовано розмаїття скарбових комплексів, здійснено типологічну і хронологічну класифікацію знахідок, які входили до їх складу.

В ній порушуються проблеми охорони скарбових цінностей, подається найважливіша література про нумізматику. Акцентується увага на втрачених для України численних скарбах у зв'язку з протизаконним вивезенням їх за кордон, особливо у великій кількості – в Росію.

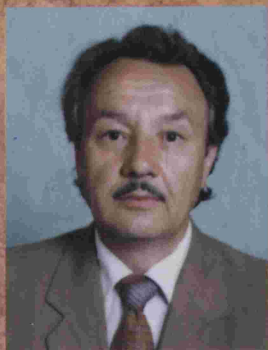
Це перше і поки що єдине видання про скарби Волинської землі.

Книга розрахована на учнів, студентів, вчителів, науковців, краєзнавців і взагалі всіх, хто цікавиться скарбами, історією їх пошуків і знахідок.

УДК 930.26(477.82)

ББК 63.4(4Укр-4Вол)4

КУЧИНКО Михайло Михайлович –

доктор історичних наук, професор, відмінник освіти України. Завідувач кафедри археології та джерелознавства Волинського державного університету імені Лесі Українки. Дослідник археології і середньовічної історії України. Коло наукових інтересів – слов'яно-руська археологія та етнокультурні процеси на Волині в VI–XIII століттях. Автор понад 200 наукових праць, у тому числі 8 монографій

та 3 навчальних посібників для студентів історичних факультетів університетів, член редколегії ряду наукових видань.

КУЧИНКО Зоряна Михайлівна –

закінчила Інститут мистецтв Волинського державного університету імені Лесі Українки. Працює на посаді старшого лаборанта кафедри археології та джерелознавства Волинського держуніверситету. Є співавтором наукових статей з археології та культури Волині. Серед них – «Розвиток озброєння первісного населення Волині», «Джерела до вивчення структури волинського суспільства княжої доби»,

«Духовна культура Волині княжої доби», «Волинське суспільство княжої доби в світлі археології». Співавтор монографії «Давні та середньовічні скарби Волині».

ISBN 978-9-663611-37-2

9 789663 611372 5 0807